

Sri Sharada Peetham, Sringeri
MANUSCRIPT PRESERVATION CENTRE

AVC. NO. NEW 196

OLD 161

FOLIO 053

TITLE

ಶರಣು
ಕೃಷ್ಣಮಠ

श. मि.

१

श्रीगुरुवे नमः श्रीगुरुमाधनमः नानाज्ञाने श्रीज्ञाने विवरितुमिह ग्रंथगहने समर्थो नैवार्थानधिगमयितुं निर्मितिरयिता तथाप्येतावत्साम
पिकिलविशामहमिह प्रष्टुं यत्तस्मिन्तव वरागसे वैवशरणा ॥ अथेति ॥ इत्यत्राह स्यान्तर्गवचनत्वेन तत्र वावधित्वेनोपस्थितस्य
यमाननिरूपणस्यैव प्राप्तत्वात् तस्य च सिद्धत्वात् स्थितौ वर्तमानार्थकलस्य स्यात् तत्वेन तयोपस्थितेनाह निरूपणोपस्थितस्य समभिप्राया
रबल्लभ्यस्य हेतुहेतुमद्भावस्य उपमाननिरूपणानंतरप्रतिबंधकजिज्ञासापगमे वसरस्य वा संगतित्वस्य चोत्प्रेक्षेयि
ते तस्य तेरेव बीजत्वादिति न चोपमानादयो रूपजीवोपजीवकभावानियमः समानविषयकशब्दस्योपमानोपजीवकत्वात् न चोपमाने
यितथा ॥ तस्य भिन्नविषयकशब्दोपजीवकत्वात् अतिदेशवाक्यस्य उपमानविषयीभूतगवयत्वे विशिष्टागोचरत्वात् यत्तु कीदृशावय
इति प्रश्नानंतरं यच्च चित्रलेखादिना तादृशं पिंडं दर्शनं तत्रैव शब्दापेक्षायाः व्यभिचारो नोपमानेशब्दोपजीव्यइति ॥ तत्राश्रयतः शक्ति
ग्रहेणैवमुपमानोपेक्षाया अपि व्यभिचारात् तत्रापि दृशावयवस्योपि अपि कशब्दापेक्षानियमाच्च ॥ शाहीति न्यायोदिति वस्तुतस्तु उपमा
नस्य मानतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन शब्दोपजीव्यता शब्दस्यत्वोत्तरधर्मावच्छेदेनोपमानेन तथात्वे ॥ अत्र उपमानोपजीव्यतामाह स क्रम
नियमः मानतावच्छेदकस्य विभाजकतयोपस्थितत्वात् न त्वविभाजकशब्दावांतरधर्मस्येति सारं ॥ प्रयोगेति ॥ प्रयोगो वाक्य ॥ तदेतुम्

साध्य

रम.

१

तपदर्थतत्त्वज्ञानं तज्ज्ञः शब्दः प्रमाणाद्वा दृश्यार्थः । का कश्चि गो ल क न्या या त । की द क्वा वृः प्रमाणा मिति जिज्ञासा पाशुक्त विशेषरा
 स्प विधेयतया ता द श शब्द त्वस्य लक्षणा त्वलाभाच्चे । व्युत्पत्ति बलात्ता वस्ति तत्तु । अर्थतत्त्वज्ञानमित्यर्थो ज्ञोऽयमाणा मात्र परतया तत्तदा
 क्य ज्ञेय प्रतीति विषय परते पा आख्येयः । तेन पदार्थतत्त्वज्ञानमादाया योग्येऽति प्रसंगो प्राप्नोति । तत्पर्यंत विशेषणा । तेन भूतपदमहिम्ना
 वाक्यार्थपर्यंत परत्वलाभादर्थपदस्य ॥ भूतपदेनेतरनेरपेक्ष्य व्युत्पत्तेनात्र सजातीयनेरपेक्ष्यस्य विवक्षितत्वेन यत्प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञानं प्रयोगे कर्तव्ये
 म यो गप्रतिपाद्यज्ञानान्तरनापेक्षते इत्येतावत्पर्यंतस्य भूतपदप्रयोगात्त्वात्तेनार्थपदस्य वाक्यार्थपरतया वाक्यार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वपर्यवसाना
 तानहि वाक्यार्थज्ञानवत्पदार्थज्ञानमप्यर्थज्ञानान्तरानपेक्षप्रयोगहेतुः । वाक्यार्थज्ञानस्यैवापेक्षणात् । अन्यथा यत्पदस्य साक्षादेव वा
 क्यार्थपरत्वे भूतपर्यंतविशेषणा वेद्यार्था । ता एव सति शब्दपदस्य लक्ष्यलक्षणा यारम्भरजा प्रवेष्टेऽप्यप्यतिव्याप्तिप्रसगादध्याहा
 रादिभौमयत्रतत्प्रवेशः क्रियते ॥ तद्वत् भूतपदमहिम्ना सामर्थ्या सह कृतत्वेनैव लभ्यतां । तेन प्रयोगहेतुभूतत्वं प्रयोगजनकसामर्थी
 सह कृतत्वं । ननु तादृशार्थतत्त्वज्ञानेन प्रयोगातिरिक्ते किमपि ज्ञेयम् । अन्यसामर्थ्या अन्यत्रा जनकत्वात् । तथा च प्रयोगभासमात्रव्यावर्त
 पितुमवशिष्यते इत्यर्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वेन तद्वारताः । व्याप्यतिव्याप्तेर्निराकरणोक्त्या प्रसंगेन लक्षणापिशब्दपदमनुबन्तनीयमि

श.मि.
२

नितरं नंतर्भावे वलक्षणां समंजसमिति। एवं चात्र प्रयोगादं वाक्य सामान्यपरमित्येतावन्तैव समंजसे पदकोक्षादिमसरतोपवर्णितं
 तत्किमिति न जानामः। न चानां कोक्षादिवारणाय तत्तथा हि। द्विविधमनां कोक्षां स्वरूपा योग्यमप्यथा। तत्राद्ये। स्वप्रतिपाद्यवाक्यार्थप्रसिद्धे
 रे वनप्रसंगः। द्वितीये। संशयत्वादेव प्रमास्वरूपयोग्यमेव लक्ष्यत्वात्। एवमनासन्नेपि प्रमास्वरूपयोग्यतासत्त्वात्तत्रैकश्चित्तदेवः। यदि च
 प्रमापहितस्वरूपमेवलक्ष्यत्वात् स्वप्रतिपाद्यत्वमेव स्वजन्यप्रतिपत्तिविवक्षित्वेन विवक्ष्यतामिति किमनुपपन्नं। स्वजनितत्वस्वोपापकत्वा
 त्वाप्रतीतेर्विज्ञेयत्वात् नोभयत्रापक्षे दोषाभावात्। सहकार्यभावप्रयुक्तकार्यभाववत्तएव स्वरूपयोग्यतयाऽजनितप्रतीतेरपि स्वरूपयो
 ग्यत्वात्। करणपादवजन्यत्वेवं सत्यतिप्रसंग एव नास्ति। धरोः स्तीति प्रतीतिरपरोः स्तीत्युच्चारणोत्पत्तिपाद्ययत्नस्त्वज्ञानाजन्यत्वात्।
 घटास्त्वस्य तदप्रतिपाद्यत्वात् तन्निवृत्तिवियतया तदजन्यत्वाच्च। एतच्च विस्मयार्थपक्षे। संवादतु श्रुकादिवाक्यवरीश्वरीयतानजन्यतया ल
 क्षणासत्त्वात् संशयत्वमेव। न चार्थतत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकं प्रयोगे योग्यज्ञात्वाद्यवगतं यदि तदा तदेव लक्षणां। अमथादेतत्वाग्रहात्
 क्षणाग्रहादेवः। प्रयोगत्वावच्छेदेन वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वग्रहे तत्र वस्तुने तत्त्वज्ञानत्वग्रहेण विविक्षावैशिष्ट्यनिर्वाहोत्। वस्तुतः पक्ष
 तावच्छेदकत्वेनैव तस्योपक्षयात् न लक्षणात्। अवच्छेदकत्वेनैवात्र लक्षणे प्रवेशात्तदेतत्तावच्छेदकत्वेनोपस्थितिरेतज्जोडं जगतेति न व्यर्थ

श.म.
२

श. मि. त्वशंकापि न चार्थतत्त्वज्ञानजनकत्वमिति फलकारकेनैव लक्षणां कुतो न हतमिति वाच्यं। तस्यैव लक्ष्यता वच्छेदकत्वादिति सिद्धिः।
 अर्थतत्त्वज्ञानं वाक्यार्थतत्त्वज्ञानं। तच्चैव शब्दोऽस्तीति वाक्यार्थतत्त्वज्ञानस्यैव शरीयस्य जन्यमन्यदप्ययोग्यं। तत्प्रत्ययस्यैकत्वादिति
 अतिप्रसक्तमिति प्रयोगहेतुर्भूतेति विशेषणं। तदर्थः प्रयोगहेतुता वच्छेदकावच्छिन्नत्वात्। त्वसमानविषयकत्वमिति स्वसमा
 नविषयकवाक्यार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वं यथैव सिद्धं। न चैवं संयुक्तमिति प्रसंगः। स्वातन्त्र्यादि स्यापि वदन्ति। सौगतः प्रत्यवतिष्ठते। मन्वि
 ति॥ न च शब्द इति एतदप्राप्य एतद्विषयी। न च शब्दाप्राप्यत्वात् न शब्दप्राप्यत्वात्। न च शब्दप्राप्यत्वात् न शब्दप्राप्यत्वात्। न च शब्दप्राप्यत्वात्
 धातु इत्यर्थः। द्विविधं स्वप्राप्यं प्रमाऽजनकत्वे अप्रमाजनकत्वे च। तत्रैव द्वितीयाऽप्युपगमस्य विषयत्वात्। न तेषां केलेऽपि प्रथमेन तथे
 त्याह॥ एतदिति न च प्रमाऽजनकत्वे प्रमाऽप्यप्येकत्वमपि केथमिति वाच्यं। शब्देन परार्थमात्रं स्मरन्ते तदसंभार्य हेतुता क्तुमाना
 ७ वतारसंभवादिति भावः। अनुमानं च शब्दप्रमाणतया व्यवहृतं तद्वदित्याकारकं। अन्यथा प्रमाऽयोग्यवच्छिन्नत्वं स्येव प्रमाकरारत्वं
 यतया साध्या विशेषात्। न च शब्देन स्वगोचरप्रमाजननादसिद्धिः। तदस्य प्रमाऽयोग्यवच्छिन्नत्वाभावे स्येव हेतुत्वात्। न ह्यनुमानेन किं पा
 योग्यवच्छिन्नत्वं स्वस्वत्वलक्षणात्। अपि तु सव्यापारस्य परिकारस्यैव स्यात्। योग्यवच्छेदस्तत्वं तच्चैव ति स्यात्। ओकक्ष
 ति। न चैवकारकांतरातिप्रसंगः। उपवेपसंकरेऽपि निमित्तसंकरात्। अतएव नाना निमित्तसमावेशाद्विवक्षातः कारकपदप्रयोगः। न

रा. नि.
३

चक्रियायाः करणजन्यत्वेन मनोऽनुमानानुपपत्तिः। आत्मादिना सिद्धसाधनदिति वाच्यं। असाधारणकरणजन्यत्वेन तत्सिद्धिरे
त्याद्युपपत्तिविस्तारः। वैशेषिकः प्रत्यवतिष्ठेतात्थापीति। असाधारणत्वं तदर्थतद्वत्स्यर्थः। अनुमानत इति। अनुमानमात्रसि
द्धार्थकत्वादित्यर्थः। यथा। अनुमानत इति धर्मयोगे निर्देशः। तत्सिद्धत्वं तीर्थार्थः। तथा च अनुमानत्वेनैव तत्सार्थसाधकत्वादित्यर्थः। मोमां
सकाद्यवधिनिवृत्तिवैदिकेति। तात्पर्येति। अत्र संसर्गज्ञानपूर्वकत्वे साध्यः। तात्पर्यविषयीभूतक्रियाकर्मभावेनार्थोत्तरमाभ्युदिततास्यैव वि
षयप्रकारकत्वं संसर्गविशेषणं। नैवेवं स्मरितपदार्थसंगोः कर्मत्वे तात्पर्यविषयेतत्त्वरणत्वेनार्थोत्तरसंभव इत्यपवाद्यात्मानं। तथा सत्यं यि
व्राह्मणे विद्येत्यधिकरणत्वे प्रकारेतात्पर्यविषयेतत्त्वसिद्धिनिमित्तमादिभेदमित्रसंसर्गस्य बहुविधतयेकत्र प्रयोजेतात्पर्यविषयीभूतताय
रेतात्थोत्तरतादवस्थातात्पर्यविशिष्टवैशिष्ट्यमेकत्र यमित्यादिसंसर्गभेदेऽपि दृष्टवान्वत्तत्र वाधादेव न प्रसंगः। तदप्रतिसंधान एव विशेषे
रुपगानुसंधानात्। अत्र प्रकाशविशेषणस्याप्यनोविस्थात्ता उभयोः संसर्गयोर्गुणयद्वा नेतात्पर्यवशादेवाप्युत्तरज्ञानस्यैव कृपजनकत्वे
न तात्पर्यविषयत्वे विना बाधाभावाच्च। ननु तात्पर्यविषयत्वमेव सति संसर्गविशेषणं वाच्यं। तथा च सति संसर्गस्य बहुप्रकारकत्वेऽपि सति
प्रत्यक्षविशेषणं। तत्र बहुप्रकारकत्वेऽप्येव विधार्थकत्वात्। नैवेवं संसर्गानुमानानुपपत्तिः। तात्पर्यविषयत्वं ग्रहणं संसर्गविशेषो
पस्थितिनिवन्धनत्वेन प्रागेव तदुपस्थिते रिति वाच्यं। अथ कर्मत्वेऽन्यथेन क्रियात्वे तात्पर्यमित्यादिना प्रत्येकं तात्पर्यग्रहं संभवात्। वस्तुतः

राम.
३

स्तत्तदपि नाद्यदप्यदार्थकर्मत्वेतात्पर्यमिहादिनैवग्रहात्। अतएवसंवयवदार्थकर्मत्वेतात्पर्यमिति तात्पर्यग्रहेलवरापरेतात्पर्यांतरमा
भूदिति स्मरितत्वेयदार्थविशेषता। तदर्थस्तान्तत्कराकस्म
तिविषयत्वमात्रेऽपि तुतुच्चारणात्तात्पर्यविषयत्वं। अतोविशकलितपोरेवपदार्थसंसर्गयोस्तात्पर्यग्रहइति ननुविशिष्टतात्पर्यग्रहइति
नतुदर्थमनुमानएवविशिष्टोपस्थितिरभ्युपेयैतिनकिंचिदुपपन्नं। धर्मोक्तौतिवाक्यमवहिरस्यापिबहिसंसर्गज्ञानएवैकत्वमाहृत्पमा
सेत्सीदितिपदार्थपदापादमत्तस्यदहन्निविषयभिधायकत्वेनधर्मपदस्यचवहैत्राक्तिलक्षणा पोरन्तस्याभावेनप्रसगाभावाज्ञानपदच
प्रमाथरममथार्थसिद्धावप्रवर्तकत्वसागते। परस्परयदंचरणीयोऽप्युपार्थानेतादवस्थ्यापाते। अतएवहेतुस्थिकदंबपदमुक्तमिति व
क्ष्यते। एतच्चसाध्यपद्यपि सर्वत्रनापेक्ष्यते। क्वचित्संसर्गज्ञानसाध्यत्वएवार्थसिद्धेः। तथापीदसाध्यसर्वत्रसंभवतीत्यभिसंधायोक्तमिति। तदर्थमि
रलितःसाध्यार्थः। तात्पर्यविषयपदार्थप्रतिपोगिकतात्पर्यविषयतदुपपत्त्यपरस्परसंसर्गप्रमाएवकारणितिसर्वस्तुत्या॥ अत्राक्षेपि॥ अत्रापमे
तोत्पादोरात्रःपुरुषइत्यादियदकदंबेव्यभिचारवारणायाकाक्षाविशेषतां वद्विनासिचतीत्पादौव्यभिचारवारणापयोग्यताचःवद्वपंतिग
विशेषतां तूथाचोदाहृतेयदिसातदाभगवत्संसर्गप्रमासत्त्वादेवनव्यभिचारः। अपरथाहेतुभावेदेवनव्यभिचारइतिवाक्यं। तत्रसंसर्गप्रमाया
मपितात्पर्यभावेनविशिष्टाभावात्। नहितत्रत तात्पर्यतुच्चारयितुंतेनपुत्रान्वयपरतपराजयदाभिलाषात्नापिभगवत्सत्तिदृष्टायाःसन्मा

स्य

श. मि.
४ न

अविषयकत्वेन राजपुरुषसंसेगैतदाव्यतोऽप्रतीतेन प्रोचरतदिष्टाया अभावात् तदाकांक्षायास्तत्र संभवः। राजपदस्य पुरुषवदव्यति
रेकराणां याननुभावकत्वाभावात्। इत्यमेव घटः कल्पमानयनं ह्यतिरिक्तादावपि व्यभिचारोऽस्तीति तद्वाराणां यदीदं विशेषात् अदिपदा
दासत्तिरपि दृष्टव्या। सादाव्यवहितान्वयप्रतिपक्षपुपस्थितिरूपानि नीलोद्योदव्यपट्टस्यादीनीलपरपोशकांक्षयो
गतासत्त्वासासभावेनैवार्थप्रसायकत्वाभावात् उक्तीसाभावात् तस्य भावेन वक्तुं श्वनीलवदयोरेवान्वयेतास्यैव विशिष्टाभावसत्त्वेपि म
व्यभिचारः। तास्यैवमपि हेतौ प्रवेशनीयते न शुकोदीरिताप्रत्यायकयोग्यवाक्येन व्यभिचारः। तास्यैवमर्भहेतुभावात् तैवैवाकांक्षेवनास्तीति
व्याख्या। तथाससासत्त्वे हेतुतापत्तेः किंबहुना नीलमित्यनेतरमतिचिरेण परपदाभिलाषे शुकेन अग्र्येन वाक्ये तेकागतिस्तत्र नीलस्यान्यत्र चित
त्वेनाकांक्षासत्त्वस्यावश्यकत्वात् किं बहुना च परस्परप्रतिपक्षिकत्वसत्त्वाकांक्षादीनां प्राप्तौ तेनैव प्रतिपक्षिकाकांक्षामतापदेन अतास
र्थविषयान्येभ्यः सर्गप्रमाणैर्वक्तव्यमपि चारो न प्रवृत्तिः। यदप्यदेव स्वरूपान्वयः। अत्र कांक्षादेरभावादिति विस्तृतं कृतात्सर्वेति विशेषणप्र
वेशात् अनेकांतिकं माभूदिति हेतुकांक्षाविशेषणं। ससर्गप्रमाणं साध्ये व्यभिचार इति हेतौ योग्यता विशेषणं। स्मरितेन ससासत्त्ववहितस्मरितार्थ
कतेयाः नासन्नेव व्यभिचारोऽस्तीति विशेषणमपि वारं वारं शुकवाक्येन प्रसायकस्य तास्यैवमर्भकांक्षाविरहादेवन तत्र व्यभिचारः। एवं ससा
कांक्षादित्रयसाध्ये प्रवेशनीयमित्यप्यव्याख्यानं॥ उक्तं क्रमेणैव तस्य प्रवेशनात्तद्व्यपदेशनौचित्यात्॥ घट

मानयेति वाक्ये यथोक्तसकलविशेषागमसाध्येयि यशस्य न संसर्गधीर्देवकलेनाद्योतरं पदार्थपदस्य ग्रहणतयदार्थपरत्वाभावात्
 यावत् स्वसमानविषयकेति विशेषणपरगीय। न चानाकाक्षादिषु स्वसमानविषयसंसर्गधीरस्ति स्वसावोधकत्वेन तद्विषयाप्रसिद्धे र
 तितत्र व्यभिचारवारणायाकाक्षादेति विशेषणान्वसाकाक्षादिष्वपि आकाक्षाद्यज्ञानेनार्थबोधकेषु व्यभिचारः। स्वार्थहीनमनुमानं तथोच्य
 हेतुग्रहसत्त्वे साध्यसत्वात्। अन्यथा व्यभिचारग्रहेण उभयथाप्यनुमित्युत्पत्तिवधात्। न च व्यभिचारिलिङ्गजन्यत्वेनाभासतापत्तिः। साध्यवति
 साध्यानुमितेर्विषयावधेनाभावसत्तासंभवादिति युक्तं यथाः। एतदुभयसंसर्गप्रतीत्युद्देशकमित्याकारकरतात्पर्यग्रहः। न च आकाक्षदिमत्त्वं
 ज्ञानमन्तरेणातथाग्रहसंभवति। यद्विवक्षा यत्तत्काक्ष्यदासन्नमुच्चरितविषयावधेन संसर्गप्रमापूर्वकत्वं तानुशक्यते न त्वन्यथा यत्तत्का
 क्षादिकं वा समुच्चार्यते तत्संसर्गततत्तासर्गानुमानात्। तथा चैतावद्विशेषणविना व्यापारे वा ग्रहणदोषकथितेन सार्थकता। अन्यथा
 तात्पर्यविषयसंसर्गबाधकप्रमाविरहस्त्योग्यतामात्रस्य हेतुविशेषणत्वेन व्यभिचारोकापेन विशेषणान्नरमनुम्रियेत। यामिश्राह
 कत्वे तु भवति सार्थकतेत्यपि कश्चित्। अटमानयेति न च तत्रापि कथं साध्यसिद्धिः। दृष्टान्तांतरसत्वात्। इत्यमनादितत्स्येष्टत्वादिति भावः। तस
 रेति। न च तत्रापि योग्यतावत्वेन प्रतीत्यन्तत्वं संसर्गार्थभावादितेति भावः। संसृष्टत्वेन अर्थविशेषणत्वे दोषमाह। संसृष्टोद्दिष्टेति असिद्धिः।

५

मि.
५

अनुमितेः पूर्वमप्रतितां संसृष्टत्वं प्रतीतिविशेषात् तद्वद्वयमाह संसृष्टत्वेति अत्र यदियोग्यताऽन्वयप्रयोजकत्वं तत्राह अनामि
ति। यद्विवाधकाभावस्तत्राह अनाकांक्षेति। अनुकिं तात्पर्यविषयत्वेन साध्यविशेषणेनेत्यत आह। संसर्गस्येति। स्माप्तिः। अर्थो हेतुश्च ए
वैवदेवेति मतं। अनुमत्वर्थेनेह संयोगादिरित्यत आह। मत्वेति। लिङ्गतयेति। अत्र ज्ञापकत्वमात्रं साध्यलिङ्गतया इति पर्यवसितं नमोप
मासः। ननु तद्वृत्तिसाध्ये सिद्धसाधनं न हि शक्यार्थकविवादे इदमनुमानं किं नाम प्रवर्तकं। तथा च शब्देनेन शब्दविधयाऽर्थप्रसाधः किंतु प्रवृत्ता
नुमानेनेति न स्वतंत्रः शब्दः प्रमाणा मिति किंतु सिद्धसाधनेनेति भावः। एवमग्रेष्वनुमितिग्रहणं स्वरूपवर्धनायः। ननु च मन्योऽप्यत्र कानव
काशः। ज्ञापकत्वसाध्यपत्रोपलब्धं तत्र न स्वातंत्र्येण ति वस्तुगत्या लिङ्गतयेव तत्संभवात्। यथा। ज्ञापकत्वसाधयेव मन्योऽप्यत्र यत्र का। सा
ध्यसत्त्वेऽनुमितिरनुमितिरेव साध्यमिति। तत्र द्विजनकत्वं न साध्यमपि तु योमात्रजनकत्वं। तच्च पूर्वप्रसिद्धमेवेति पूर्वपूर्वा अनुमितीत्याद्युत्तरा
र्थेति। अर्थसिद्धेति। तथा चार्थसाधकः शब्द एव मानमिति भावः। यद्यप्यर्थसिद्धिर्दृष्ट्या तस्यैव निष्कर्षप्रवृत्त्यापेक्षितत्वात् इति तेनैव। अ
नामोक्तेनैव। यद्यपि विवाधकाभावरूपयोग्यतागर्भेन हेतुरस्तीति नवमिचारः। तथा च नवमप्रयोजकत्वं त्वयोग्यतामिप्रायेणोद्वेष्ट्यं। अ
न्यार्थाणां तस्यास्वयोग्यतायामुपगमात्। अस्माच्चानुमानस्य तदीयत्वात्। यद्विद्योक्तयोग्यतालिङ्गविशेषणं तदप्रमायकत्वमप्रमास्वरू

ते

क

राम.
५

३

रर्थज्ञानमेवेति ज्ञानविशेषणीभूतार्थानुमितिरर्थसिद्धिर्भवत्येव। तथा च र्वज्ञानानुमित्यावास्तवो यमर्थ ईदृश इत्यवधारणाभावरवार्थसिद्धिः

विषय

पयोग्यत्वसाध्यतायां तावत्स्वव्याप्यतयाऽकांक्षादिकं विशेषणमनुपपन्ने फलोपधानसाध्येयभिन्नात् अनुमितेरेव साध्यत्वान्न डसत्ते
साध्यप्रसिद्धितस्योद्यमेत्यन्याश्रयाच्चेत्पितास्येनानुसमसर्गसिद्धिरुभयत्रुसमानेत्यत आह। कानेति। प्रमत्तपक्षाने अष्टेदकतया। विवे
यतातयेत्यर्थः। ननुसमसर्गविशेषधीः प्रवर्तिका न चातोऽनुमानात्तेति तदर्थं प्रहोमानमंगीकार्यदुत्पत्त आह। संसर्गे चेति। तथावसारितपदाथ
विशेषितसमसर्गस्यैव ज्ञानविशेषगत्वा दनुमानतएवते सिद्धिरपीति भावः। अथारस्येति। तस्य भ्रमाज्ञानेऽसर्वज्ञतदुद्यमहेतुत्वज्ञानाद्यनुपदे
शकत्वे चेति। भ्रमत्वे भ्रमविषयविषयकज्ञानवत्त्वेन भ्रान्तत्वापत्तिरित्यर्थः। नन्वीश्वरे किं भ्रान्तत्वं मायाद्यते यद्यसद्विषयकज्ञानवत्त्वं तदेष्टा यदन
। अथय धिकरणा प्रकारकज्ञानकलादितदा बाधइत्यरुवे दीषांतरमाह। इदमिति। ननु श्रुतिस्त्वोद्यमद्वयने इष्टा यत्तिस्तद्वर्तनेव तदेव प्रतिबंध
कमिति वाच्यं। विशेषद्वर्तनेनापि दुष्टतावच्छेदकप्रवृत्तिविषयवेत्तिव्यावगाहिनः प्रवर्तकज्ञानस्याविद्यत्वेन प्रवृत्त्यप्रतिबंधादिति भावः। सिद्धेति
। भ्रमविषयकत्वेतावद्भ्रमविषयकज्ञानत्वे वाच्यं। तस्यैवानुमितिहेतुत्वात्तथाचतेन भ्रमत्वेन साध्यं। उभयतो व्याघातात्तथाचि भ्रमविषयः सन्नत
दातद्विषयत्वं विरुद्धं। अथासच्चतदापदपिलिगज्ञाने तदपि भ्रमस्येति तेन कथं भ्रमत्वसाध्यं। भ्रमत्वसिद्धेर्धर्थायाः सिसाधयिषितत्वादित्यर्थः। भ्रम
त्वभ्रमत्वव्यवहारः। अमेति। शुद्धीदो न सर्वेषां पारमार्थिकत्वादित्यर्थः। तथाचासद्विषयत्वमसिद्धमिति भावः। किं त्विति। प्रवर्तकमप्यित्तत्त्वाकारक

श.मि.

६

न

मिति नो कति प्रसंग इति भावः। अधिकारां किंचिदिति शेषः। अन्यथेति अमानुष्यवसायादेरपि व्यवधिकरणप्रकारके त्वइत्यर्थः। अत्रासद्विषय
त्वेन अमानुष्याविषयव्यवस्थापकत्वं इत्यन्यथार्थः। अस्तु छेद इति अभावगतिनो ज्ञातत्वात्। अन्यथा तदविषयकेत्वात् उभयथायित्तने च प्रमिस
प्रसिद्धे अमो छेद इत्यर्थः। अनुसंसर्गज्ञानमात्रमाध्यमपितु प्रमेयत आह। योग्यतेति साध्याभावसत्त्वेपि हेत्वसत्त्वाच्च अभिचार इति भावः। अत एवेति।
पत्रविशेषाभावो देवसंसर्गप्रमाविरहो विस्वादिनिर्वापि हेत्वभावादेव न व्यभिचार इत्यर्थः। अत एवेति ज्ञातत्वात्। वाच्यार्थोपपत्ता न चैवं न त्रहेतु
रस्तियेन व्यभिचारः स्यादित्यत आह। कथमेति। भवदुक्तस्य ज्ञानावच्छेदकतया संसर्गसिद्धिरप्यस्य प्रकारस्य तत्रासत्त्वादित्यर्थः। अत एवेति तत्रैव
ज्ञानानुमानासंभवादिति। तथा च संसर्गप्रमानुपपत्तेन शब्दव्यवमानमगीकर्तव्य इति भावः। अत एवेति तत्रैव त्रहेतु
च्यं। तथा च यदीदृशस्य लेखादस्याप्राप्तात् तदावर्तमानेति योग्यताविशेषात् न वक्तव्यमिति योग्यतागर्भहेतुसत्त्वादेश्वरप्रमापसमाध्यसत्त्वाच्च न
मानमक्षतं। अदि वनप्रमाणां देवविशेषात्तामसयोग्यताघटितहेत्वभावेऽनुमानसामग्र्यभावादेव नानुमानमित्याह। अत एवेति। अतो न
लिङ्गविशेषात्तानुपपत्तिरिति भावः। अत एवेति। अनासन्नानां क्षायापविषयकशब्दवैभानुपपत्तिरित्यर्थः। अनुमानदर्थज्ञानज्ञानत्वेन प्रवर्तकता
वित्त्वर्थज्ञानत्वेन वा तच्च यद्यर्थज्ञानज्ञानेयितदा तत्प्रवर्तकत्वमक्षतं न चैवं अतिशयप्रवृत्त्यापत्तिः। इष्टतवच्छेदकधर्मप्रवृत्तिविषयवैभानुपपत्तिः।

राम.
६

व
यि

गातिज्ञानत्वेन लाघवेन प्रवृत्तिजनकत्वात् । ननु ते द्विशेष्यकतत्प्रकारकत्वादिना । गौरवात् । न च तान विशेषणतया रजतत्वावाहि
नो भ्रमावुच्यवसायस्य स्वातंत्र्येण विषयविशेषणतया तदेगाहनमस्ति । मनसो बहिरस्वातंत्र्यात् । अन्यथा स्वतः प्राप्ताप्ययद्वाप्यत्रैः । अत
एव रजतत्वमित्येवैः प्रवर्तिका । न च तदसिद्धमनुभवयुक्तिभ्यामनोयमानस्याननुपपत्तिमात्रेणानपवादोत्तरः । अस्ति चेत्तत्प्रमापूर्वक
त्वे साध्यप्रमात्वस्यैव सत्तादृशार्थकत्वपर्यवसायिनोरजनतत्त्वात् । अथ पर्यतावगाहिने ज्ञानस्य प्रवर्तकत्वरूपवत्तेति शब्दयेक्षानप्रवृत्त्यर्थम
पि । यथा च प्रमात्वग्रहो न प्रवर्तकः किंलर्थविशेष्यकतदुत्तरतानमेवेति प्रागुक्तं न विरुध्यते तथा तद्व्याप्यावसरणवप्रयंचितः । अतए
वेतेनेति गतार्थः । तत्रापि प्रवर्तकत्वानुरोधेन प्रमोदेश्यकत्वपर्यंतस्य विवक्षितत्वादिति पूर्वापरितोषाणाद् । किंचेति । भवदुक्तप्रवर्तक
सामग्र्यपि नास्ति इष्टतावच्छेदकानुपस्थितेति भावः । तस्यैवेति । परवप्रकारः शब्दादनुमानाप्रत्यापितः प्रतीयते तत्रैव प्रामाण्यादित्यर्थः ।
इदंच समाधिर्मात्रेण दुक्तं वक्तव्यम् । तत्रानुवादकत्वेपि सार्वत्रिकैतादृशानुमानानवताराद्यत्रैव नैव पूर्वकतानुमानंतत्रैव मानत्वस्यावश्या
भ्युपेयत्वात् । नहि गुरुणा मिवास्माकमप्युक्तानुमानं सामग्रीप्रविष्टं यिनतत्पूर्वत्वमियमः । अतस्तथैव हेतुत्वत्रैवेति वाच्यं । तद्विप्रक
रणादिनैवान्यथा सिद्धतया तदहेतुत्वस्यैव वाच्यत्वादिति । न विष्टतावच्छेदकप्रकारेणापक्षतावच्छेदकेन विशिष्टे पक्षे साध्यसिद्धिरस्त्विति नो

श. मि.

कौषेयव्यावकाश इति मनसि कृत्वाः नुमानांतरमाशङ्कते। नन्विति। रजतानपनादयो विशेषो यस्मिन् ता इत्यर्थः। तास्येति। तास्यविषयः
संसर्गो घटसंसर्ग आनयनसंसर्गः परसंसर्गो दर्शनसंसर्गश्चेति घटं पटमानययशेति वा को घटानयनपरदर्शनपरवैयरीत्येनार्थान्तरं
माभूदिति मिथ इति विशेषणं। तेन यो गोकक्षादिकं तसंसर्गः पर्यवस्यति। नन्वमेयत्वे मेयत्वमिसत्र मिथोर्थाप्रसिद्धिः। तस्यार्थपक्षका
नुमाने मस्यानुपादानात् वस्तुतो यत्र स्तुपितमाकांक्षादिकं यत्र तत्र तसंसर्ग इत्येव सामान्यतो व्याप्तिर्मिथः। पदेन स्तुपित इति भावः। आ
कांक्षेति। अत्रोक्तरीत्या अर्थो प्रसापकनिराकांक्षाना सत्र शुक्लवाक्यादौ तास्यैवार्थमाभावादेन माभूद्व्यभिचार इत्येकांक्षादिकं विशेषणं
एवं वदति। ननु योग्यतासत्तेरशब्दधर्माविसाहेत्वं तत्र माह। योग्यतेति। ननु बाधकसत्त्वेऽपि तत्र बाधयोग्यमेव। अन्यप्रयोजकसत्त्ववत्त्वा
दित्यत आह तज्जमेति। तत्र योग्यतासत्त्वे तज्जन्तान प्रमात्वा यातदित्यर्थः। तदुत्पाद्येति। जिज्ञासाविषयज्ञानानुत्पादकत्वेत्यर्थः। बाध
केति। संसर्गभावप्रमाविरुद्धस्यः। अव्यवहितेति। तदुपस्थितिप्रतिकूलोपस्थित्यत आनन्तरित्वमित्यर्थः। अन्यथैकपदार्थोपस्थि
त्यनन्तरमव्यवधानेनापरपदार्थोपस्थितेरसंभवः। अपरपदार्थोपस्थितेस्तदुपस्थापकपदार्थोपस्थित्यादिभिरवधानादिति। तद्वैयर्थ्या
द्युपलक्षणाविशिष्टज्ञानमात्रप्रतितत्वाभावात्मकाकांक्षया असंसर्गाग्रहकृत्वा योग्यतायाविशेषाज्ञानरूपाया असत्तेश्च सामान्य

शम.

तएवस्वरूपसत्त्वेनजनकत्वकल्पनाच्चेत्यपिद्रष्टव्यं॥ विपर्ययइति। व्यतिरेकनिश्चयेत्यर्थः। तेनयत्संशयोयद्यतिरेकनिश्चय
 श्रयत्यतिवधकस्तन्निश्चयस्तद्धेतुरित्याकाक्षानिश्चयःकारणमितिभावः। एवमासति। पिअर्थोपस्थापकंदावधानरूपा। तथावद्य
 वहितेचरितेप्यवधानश्रमाद्यत्रान्वयवोधस्तत्रासत्तेरप्यवधानप्रयोजकमित्येतासांलिङ्गविशेषास्तेतिद्रष्टव्यं। अनुयोग्यता
 निश्चेतुमशक्यातत्कथंलिङ्गविशेषाणमित्यतआह। योग्यतायाश्चतियोग्यतायावधकाभावरूपयाअनुमानेसंदेहसाधारणमेवतानं
 प्रयोजकंसाध्याभावसंदेहात्मिकायास्तस्याःपक्षतारूपत्वादितिभावः। अनुसाधारणोनरूपेणातदाहेतुतायदिनिश्चयोपिकदा
 चिचेतुर्नचेवमित्यतआह। खति। नवतन्निश्चयेश्चात्कथमर्थप्रत्ययइतिवाच्यं। प्रसक्षावगतेप्यनुमित्तावतशब्देनजानीयामिति
 ध्यायाः। सोतप्येनाकाक्षासत्त्वेहेत्वंतराभावस्पदुर्वचत्वात्। अतएववहितिपटीकायांस्वोक्तशब्दस्यप्रसर्गधर्तित्वादकत्वसिद्धि
 ते। यत्कथंयोग्यतासंशयोपिकोद्यप्रमितेरित्याशंकायांप्रकृत्युक्तिकवतारतात्त्विकसंदर्भविरोधात्। कचिदिसप्रिमप्यविरोधा
 द्वाभावाकाक्षादियस्वरूपसंदेहप्रमाजननेतंत्रननुज्ञायमाने। तदभासस्थलेस्वरूपसंवाधाभावाभावादेवप्रमाणसादातयत्संशयइत्या
 दिनियमश्चाव्यभिचारज्ञानप्रतिवधेव्यभिचाररूपव्यभिचारिअव्यभिचारसंशयस्यव्यभिचारसंशयात्मनोव्यतिरेकनिश्चयस्यचव्य

द्वितीयसूत्रटीकायां

श.मि.
८

मिचारनिश्चयात्मनो व्याप्तिज्ञाने प्रतिबंधकत्वात्। अथ मिचारनिश्चयस्य च तत्र हेतुत्वात्। आत्मा भावानवगाहि स्वविशेषतो धत्संज्ञाय इ
ति व्यर्थं। तदा वर्तनीययोग्यतासंज्ञाय स्याद्विद्यात्वाभावावगाहित्वादिति अपरितुष्यन्नाह। किंचेति। यदि तत्र प्रमाजनने तद्वत्तदा तत् एव ज्ञा
नमावश्यकमिति भावः। ननु तत्र त्रयं न तथा गौरवात्। किं त्वामोक्तत्वे मे वेत्यत आह। आमोक्तत्वे सिद्धौ गौरवात्। पटुकरात्वादिप्रवेष्टात् इदं
मपि वक्तव्यमिति मनुष्योक्तं। वक्तव्यं तत्। प्रामाण्यप्रयोजकत्वे तदेव ज्ञातं तत्र मिताद्दृष्टपदस्मारितत्वात्। देवसंसर्गसिद्धिरित्येतावतापि सिध्यत्ये
व तदभिमतमिति स्मृत्यं ज्ञायमानेति प्रामाण्यप्रयोजकत्वे प्रमायधानप्रयोजकत्वं तन्मिलिताकांक्षादीनां मिलितव्याप्तियक्षधर्मतादीनां
मिव तथा च तत् दृष्टं तेन मिलितानामाकांक्षादीनां ज्ञानं हेतुः। तच्च भयोव्यवेदियसद्विकर्षादिसमुदाये गतमतो ज्ञायमानेत्यादि। परामर्श
स्तन तत्रिष्टद्वितितत्रयमिचारः। ज्ञानविशिष्टकरा सहकारित्वविवक्षितं। न च ज्ञानविशिष्टज्ञानं सहकारि। स्वस्य स्ता सहकारित्वा
दित्यर्थः। ननु संसर्गस्य दुर्निरूप्यतयेव ता सामयितथात्वमित्यत आह। तच्चेति। सामान्यतः संसर्गज्ञानात्समभिव्याहोदिनाकांक्षादिज्ञानं विरा
शेषतः संसर्गसिद्धिफलमित्यर्थः। न चेति। संसर्गइत्यनेन तत्तात्पर्यविषयवृत्तिशेषः। तेन विशिष्टभावसंज्ञात्संसर्गसत्त्वेपि व्यभिचारइति भा
वः। न च नदीकेष्टयोः संसर्गे यदा तात्पर्यं तदा साध्यसत्त्वमेव। अथवा कोक्षेव नास्ति तात्पर्यगर्मत्वादाकांक्षायाः। तदगमत्वे वा तात्पर्यं

राम.
८

२

स्वातंत्र्येणाहेतौ प्रवेशनीयमवश्यं स्मारितत्वेनैव वा तथा व्याख्यानादिदिति कथं भिन्न इति वा व्यापारस्य कांक्षादि विरहेऽपि व्या-
कांक्षादिसत्त्वेन हेतुसत्त्वात् साध्यस्य च मिथः यदा स्वरस्वरगर्भत्वेन तत्राभावादिति भावः अत्र यद्यपि परस्परगर्भहेतुकारणोपदार्थेयमय-
रयदार्थसमर्पितदकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वादिति वानिर्दोषं तथाप्येवाचनयोग्यतायां विशेषणत्वेन तदपि प्रसारव्ययमिति मनसि
हेतुपक्षेऽपि कितमिति स्मर्तव्यं ननु तत्राप्यकांक्षादिकं प्रामाण्यप्रयोजकं अन्यस्य गौरवादिति प्रकृतं तत्कथं व्यभिचारः प्रामाण्यप्रयोजक-
रूपवत्त्वं व्यभिचारश्चेति परस्परव्याहतमत आह अतएवेति तथा च तदपि त्वयैवोक्तं ननु प्रामाण्यनुमतमिति भावः एवं च ज्ञानरूपासिद्धि-
रपीति हृदयं यावदिति समभिव्याहणं तत्र हि तेति पदविशेषणार्थं यथा श्रुते तु यावत्समभिव्याहितपदस्मारितत्वेनैकस्यापि प्रत्येक-
स्य प्रत्येकपदस्मारितत्वादिसिद्ध्या यत्तेति चेत्तत्तानसामान्यसामर्थ्यभ्रमजननादेव सिद्धमिति दोषरूपविज्ञेयसामर्थ्याभ्रमसंभवे-
तद्विरुद्धसामर्थ्याप्रमाजननप्रशंसप्रतिप्रियमिति भावः ननु हेतुदर्शनस्य त्वादित्यन्तत्वं यथार्थज्ञानवत्त्वात् त्वतामिसत्तदेव
तत्राह किंचेति वाक्यार्थगर्भस्य साध्यस्याप्रसिद्ध्या व्याप्तिनिश्चय एव दुर्लभः किंस्वरूपतो हेतुग्रहेणोति भावः ननु परस्परगर्भः एव हे-
तुरयं यदार्थः परयदार्थसमर्पितदकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वादिति वानुमानस्यात नहितं तत्राप्युक्तदोषावकाश इत्यपरितुष्यत्राह

जेवो

यत्किञ्चित्प्रयोग्यतासंशयोऽप्यविबाधसंशयतयाऽनुमानेयक्षतापर्यवसन्नतयाऽनुगताएवतथायितत्रतदनुगुणंयवानुमितिसा
 मग्रीइहनुसालिगविशेषणीभूतासंदिग्धापक्षधर्मतासंदेहमेवोत्पादयतीत्यनुमितेयपीतिभावः (वस्तुतस्तु) शब्दस्यानुमानांतर्भा
 वेमानाभावः। घटः कर्मत्वमित्यादियदप्यदार्थयोः प्रक्षीकृतयोः संसर्गज्ञानसंसर्गयोरनुमितावयिवाक्यार्थीबोधात्। नृणांकांक्षाभावत
 त्रैतिहेत्वभावादनुमानासिद्धिरेवेतिवाच्यं। निराकांक्षेयमिचारादर्शनदशायामन्यथावालिङ्गभासजन्यत्वेविषयात्वाधेनसमीचीना
 याः अनुमितेः उत्पत्तेः। नहिवासवसाध्यसत्वेयमिचाराद्यसुरावशास्त्रिणाभासजन्यायाऽनुमितेः संलिङ्गानुमितेः कश्चिद्दे
 होयेनविशेषः स्यात्। शब्दप्रामाण्येनतत्रासमर्थत्वात्फलानुदयोन्तनुमितेरपिआप्तादिप्रतिपत्तौसत्तास्वभावनिवृत्तनासमर्थ्यादि
 लक्ष्मीक्षामहे। नचतत्रतोदृशसंसर्गविशेषतापर्ययहेसतीष्टयतिः। अपरथासाध्यानुमितिरवनस्यादितिवाच्यं। विशिष्यसंसर्ग
 विशेषतापर्ययग्रहस्यकाप्यस्वीकारात्। अथानुमानानुयत्तेः। सामान्यतस्तत्रतद्गृहणातापर्यविषयसंसर्गसिद्धावयिवाक्यार्थवि
 शेषबोधात्। किंचवस्तुगत्यापदोयस्याप्येवदार्थः पर्ययदार्थनिष्ठत्वंताभावादिगर्भयोग्यतादिप्रतिसंधानवाच्यं। एवंवस्तुगत्याय
 दस्मारितः यदार्थोऽन्यथोवेविषयोनतुयदस्मारितत्वमायेतस्यजातं। तथाचतदुभयगर्भहेतोः कथमनुमायकत्वं। अज्ञातस्यलिङ्गवि

शेषास्वानुपपत्तेरिति पावदा कांक्षादिप्रतिसंधाने सति ततः दुभयप्रतिसंधाने तावच्छब्दस्य परात्वात्तदुभयज्ञानाभावेन
लिङ्गासंभवादनुमानेनाप्यशसिध्यभावाच्छब्दस्वमात्रमनस्यगतिकत्वात्। अपि च परस्परकाक्षादिमत्त्वं हेतुर्कर्तव्यम्। अमथा
अभिचारादित्युक्तम्। न चाप्यहेतुः सर्वत्र संभवति। लाक्षणीकेषु दर्शनात्सर्वत्रापि दानोत्तरार्थानां च पक्षतायां परस्परकाक्षाविर
हात्। तथा हि। पदानां स्वप्तिरेकप्रयुक्तानुमाननुभावकताकाक्षासाधनसंभावतोऽनुभावके लाक्षणीके सन्ति। न चेवमनुभवे
प्रतिनाकाक्षाहेतुस्तत्रैवानेकांतिकत्वादिति वाच्यम्। अनुभावकस्याकाक्षासहकारिणीति तदभावे तस्य तदनुभावकत्वाभा
व इति प्रमातृ। न च पक्षोपस्थाप्यस्यार्थस्य येन यदेन विना नान्वपानुभवविषयत्वं तस्य तदथाप्यवसानमाकांक्षेति निरु
ध्यतया लिङ्गविशेषणीयमिति वाच्यम्। एतस्यातिशेषात्वं संभवेऽप्युक्त्यात्तानेन यत्रान्वयरीत्यत्र शब्दप्रामाण्यसंभवस्य वज्रलेपत्वा
त्। एतदयक्षयात्स्यलघुत्वाच्च। अपि च धरमानपतीत्यादौ घटानपनविषयककृतिमानयमिसाधन्यवोधेपदार्थेपदार्थे विशेषात्तु
भयसंसर्गः संसर्गमर्थदिद्याभासते इत्यनुभवः। पदार्थयक्षकेपदार्थयक्षकेषां अनुमानेनैकपदार्थस्याप्यपदार्थो विशेषात्तयाभासते
किंतु साध्यतया संसर्ग एवेति प्रत्ययवैचित्र्यादेव शब्दो मानमिति संक्षेपः। अन्यथेति तत्तामसी विरह इत्यर्थः। अनुवादकत्वमपि प्रमा

मि.श.
१०

रास्त्वित्तोषएवमचसामान्यसामग्र्याभावेनस्यादितिभावः। ननुतत्सामग्र्यीसमावेत्रोपियुगपदन्वयकसोभयसामग्र्यीसमावेत्रोपसति
शादृश्ययएवस्यात्रानुमितिरित्यत्रैवकिंविनिगमकमित्यतआह। तत्रैवविनयौगपद्यकिंतुशादृशसामग्र्याएवप्राथमिकत्वमितिभा
वः। अनासोक्ताविति। अनासोक्तेऽकांक्षादिमष्टद्वयजनरूपायाः वेदतुल्यायाः सामग्र्याः संभवेपिअभिचारदर्शनात्। अमजनकत्वद
र्शनात्ततएवसमानधर्मदर्शनादिदंअमजनकमन्यथावेत्याकारकव्यभिचारसंज्ञायान्निश्चयः स्यादित्यर्थः। अतनासोक्तेतादृशसामग्र्याअ
न्यथाव्यभिचारेणातदतिरिक्तसहकार्यतराभावेनननिश्चायकत्वमितिफक्किकार्यः। तथासतिचक्षुरादेरित्युत्रासंगतेः। नहि तत्रैवात्रोक्ताच
पव्यभिचारः सहकार्यतराभावेनकाममर्थनः। अत्रयोग्यताभ्रमादेस्तादृशसहकारिणाः संभवादेदतुल्यासामग्र्येवनानासोक्ते। नहितमत्तद्वेवा
न्यथाप्रयोजकरूपवत्तुयोग्यतानवावाक्यमनाद्यभावः स्वरूपसंवेतुमितिनिगर्वः। संज्ञयिसामान्येअभिचारात्स्वसंदेहेस्वजन्यधीप्रामाण्यसं
देहेवानिश्चीयमानस्वागसंदेहेवेत्यादिवाच्यातत्रक्रमेणासिद्धिमाह। नैसादिना। तस्येसुपलक्षणात्। तत्संदेहस्ययात्यविरहसंदे
हपर्यवसानात्तनप्रतिबंधकत्वमितिध्येयावेदइति। तथाचअभिचारान्नतत्वेतुतेतिभावः। ननुलोकिकशब्देतत्वेतुत्वमितिनेसामान्यअभिचारेदो
षायेत्यस्वसादित्रोषेपिअभिचारमाह। तदिति। ननुप्रमाप्रतिहेतुत्वविवर्धतेतच्चअमसंभवेपितदभावेपमाविरहादक्षमितिमनसिदृश्यप्र

राम०
१०

त

संज्ञितं भ्रमं प्रतिषेधति। न चेति। विषया बाधेन प्रमात्वं स्यात्। ह वाधे केति। ननु तत्र बाधकमस्येवं ततः प्रमा सामग्र्यमावे प्रमित्यभा
वनिश्चयेतदुपपादनस्याविद्यमानव्यक्तिविषयकत्वेनाप्युपपत्तिरुच्येदं वातरमाह। ननु चेति। तथा सति प्रतीत्येवैलक्ष
ण्यनुभूयेतेति भावः। मानेति। सामान्यसाधनस्यैव कार्यसंभवाद् इति भावः। नन्वचयाधनुविधानमेवमानमित्यत आह। वाकोक्तिः।
तथा च तदेव नास्तीति भावः। न चैवमिति। वेदेस्त्वमायाः सामग्र्याः लोकेऽप्यनुमानेन तरेभावादनुवादकत्वावेदे च तदा सामग्र्यतर
कल्पनयदिसौर्थः प्रमाणं तिरगोचरः स चेदुक्तानुमानगम्यः तर्हि सामग्र्यतरमेव दुःकल्पमित्यर्थः। व्यभिचारीति। प्रपि स जनक व्यावृत्त
मित्यर्थः। न त्वप्रमाणजनकव्यावृत्ते। तैस्तदन्युपगमात्। यदभावाद्नाप्तवाक्यादप्रमाप्रमाविरहः। कार्यवैचित्र्यं च चित्तमावृत्तिरद
भावदुस्येव रूपमित्यर्थः। तच्च। शब्दद्वित्रिप्रमाप्रयोजकमित्यर्थः। ज्ञायमानेति। ज्ञायमानकारणोपयोगि सहकारीत्येतावन्मात्रे ह ते ज्ञायमा
नकारणस्य शब्दस्य स्वगोचरज्ञानोपयोगिभूतं द्विप्रमाणद्वौ व्यभिचार इति ज्ञानोपयोगित्वमुक्तं। तदर्थं स्त। ज्ञायमानत्वप्रयुक्तकारणत्वक
जन्यज्ञानोपयोगिविषयज्ञानविशिष्टकारणसहकारित्वात्तेन सखिगपरामर्शेऽपि न व्यभिचारः। तस्य ज्ञायमाना सहकारित्वात्। यस्मिन्सति
यदभावात्कार्यभावः तस्यैव सहकारित्वेन स्वविशिष्टे स्वासहकारित्वात्। एतच्चात्ममनोयोगादिसाधारणं। अतो व्यभिचारिवैलक्ष

श. मि.
९९

एपादिसुक्तं तदर्थं स्तुतं प्रमित्यजनकव्याहृतत्वादिति प्रमित्यजनकज्ञानजनकसामग्र्यप्रविष्टत्वादित्यावतानन्वप्रमाणाव्याहृतत्वं
तन्मतेः प्रसिद्धेः अतएव व्याप्तिवदिसुक्तं अन्यथा व्याप्तेरप्याभाससाधारणेन साधनवैकल्यात् न हि व्याप्तिमस्य पक्षधर्मेनाभासा
त्वं यथाविवक्षितं तु तत्राप्यस्ति व्याप्तेस्तत्सामग्र्यप्रवेशात् तद्विरहेऽपि तत्संभवात् न च तन्मतेऽप्याभासाप्रसिद्धिर्हि ज्ञायमानकरास्य
प्रमित्यजनकस्य ज्ञानजनकत्वमेव नास्ति तथा च स्वप्रयुक्तज्ञानरूपफलगोचरज्ञायमानकरासहकारित्वमात्रस्यैव हेतोः पूर्वप्रतीका
कात्तु ध्वस्यसाधुत्वेऽतन्मविशेषणेनेति वाच्यं प्रवृत्तिनिवृत्तिक्षमज्ञानस्य ज्ञायमानकराजस्य विवक्षितत्वात् तस्य च प्रमित्यजनकविभा
वादिति व्याप्तिज्ञायमानकरा इत्येतावति ह्येतत्तद्वृत्तिव्यभिचारिण्याहृतमनेयाधिकत्वादिति तच्च नोक्तसाध्यवदितिव्यभिचारिणामादिति ज्ञा
नोपयोगित्वं विशेषात् एतद्भयमात्रे वा वाधितत्वात् सत्यतिपक्षितत्वादेव्यभिचाद्वृत्तिव्यभिचारिण्याहृतत्वं विशेषात् तदर्थं स्तुताभासव्या
हृतत्वं मेव न च तन्मते तदप्रसिद्धिः विस्मयादिप्रवृत्त्यादिजनकज्ञानस्यैव तन्मते तथाभावात् न बाधितत्वदितथा बाधस्य विपरीतनि
श्चयस्य सद्भावे ज्ञानमात्राभावेन तदभावेऽप्यज्ञानमात्रप्रयोजकत्वात् न च सकलबाधके प्रमाविरहेऽप्यभिचारः तस्य ज्ञानोपयोक्ताभा
वात् तदभावेऽपि तानोसन्नेः बहिस्तस्य बाधानवतर्कशायनज्ञानेति तथा च ज्ञानोपयोगिताप्रकारेण व्यभिचारिव्याहृतत्वं विवक्षितं।

॥

राम.
११

[illegible]

श.पि.

११

शब्दाभासवृत्तिभावः ननु शुक्रोद्दिष्टादावस्येवैवमुपादायास्तोक्तमित्युक्तमाद्यत्रिकामनुसृत्यदोषांतरमाह आपत्तिरिति ननु दोषा
प्रभवत्वेसस्यार्थज्ञानजमत्वमेवतदनुमापकमस्त्वित्यत आह भावेवेति अत्रेष्टापत्तिमात्रा कनिषेधेति आपत्तिरिति ननु भवानुगोषादे
द्यवस्थितिरयातस्तर्हि सिद्धार्थादथनवानुभवः कारणाभावात्तदन्वयासिद्धिरिहापि समाने सत आह तदेतत्त्वइति तत्राद्यव्युत्पत्तिवत्ता
धेत्वभावआवृत्तपक्षइतिभावः ननु देशाभावव्यभिचारेणस्त्युक्तस्यलोप्रतारणाविरहात् अविद्यमानप्रतिषेधदपिषायास्तथा
त्वात् नत्वप्रतीतप्रतिषेधदपिषायाः प्रतारणापदाप्रतिषेधाय अपितस्यास्यदोषलोभ्युपगमेन तस्याविवक्षितत्वादान्धत्रम
एवतत्रदोषस्तस्यभिन्नविषयत्वादिसहचरहकिंचेति तथाचनाप्रमायादोषाहेतुरतोदेशाभावोपिनप्रमायामितिभावः ननु नाननुग
मासंभवौदोषत्वावच्छिन्नाभावस्यानुगमादिसत आह अस्मादीनामिति दोषत्वं पदवच्छेदेन तदवच्छिन्नाभावोहेतुस्तच्च प्रत्येकधर्मवच्छेदे
न अथवा उभयथापितदोषतोद्वयस्यमितिभावः वस्तुतोदोषत्वं न जातिः अपितु भ्रमत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकहेतुतावच्छे
दकवच्छिन्नत्वात्तच्च न भ्रमजनकत्वावच्छेदकं आत्माश्रयादिति दूषणादुपपन्नानुयथार्थतास्यैकत्वेयदियथार्थयदार्थप्रतीतिय
रत्वतदानादाभासव्यवच्छेदइतितदर्थमाह यथार्थेति लोकेति नहि दमिष्टागर्भेयदितदानेवेदसाधारण्यं ईश्वरानं गीकारात्

राम०
१२

तदगर्भयदितदात्रतएवेसादिग्रंथविरोधइतिमैवे। स्वविरोधभिप्रायापूर्वकवाक्यप्रतिपाद्यथार्थप्रतीतिप्रयोजनकत्वस्यविवक्षित
 त्वात्। सचविशिष्टाभावोभयथापितात्यर्यसामान्याभावेतद्विषयकतात्यर्येच। विशिष्टः। यथा। यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिप्रयोजनकत्वे लोक
 वेदसाधारणं। लोकेतुवाक्यार्थप्रतिपादनेष्टविशेषसामग्री। अतएवेसादिग्रंथस्तसामान्यसामग्र्योसस्यामपि विशेषसामग्र्यभावेका
 र्यभावपरः। वस्तुतस्त। यथार्थवाक्यार्थप्रतीतिप्रयोजनकत्वेपथार्थताकार्यप्रतीत्युद्देश्यत्वमेवलोकवेदसाधारणं। नचोद्देश्यकत्व
 स्पृष्ट्यायाः कथंवेदसंभवः। पूर्वपूर्वाधायकपरंपरीयस्यतस्यभावादनादिः। तात्यर्यपरंपरैतिवक्ष्यमाणत्वात्। नचैवमिष्टाधीनत्वस्यापान
 येक्षिततयालोकाविशेषः। लोकेऽष्टायाः स्वातंत्र्यात्। न्यायविषयेपिभावाददेतस्यापरतंत्रपुरुषपरंपरापरतंत्र्येष्टा न्यायनियंत्रितत्वात्।
 नचैवमाप्तोक्तत्वेमेवसम्पत्तिवच्च। गौरवात्। स्वतंत्रस्यचतथाभावादिति सर्वसम्भवात्। अप्रमाप्रमाभावः। नचप्रमादोषादिसत्ताह। सस
 वेति। प्रमाजनकोभावादवहिप्रमित्यभावः। ननुगुरुमतेपिदोषोनामकश्चिद्व्योः प्रमाजनकः प्रमाप्रतिबंधकोवा। अथेप्रसिद्धेः। द्वितीय
 प्रतिबंधकोभावहेतुतापत्तेः। नचैवमायमतद्विशेषः। प्रमाजनकावच्छेदकावच्छिन्नाभावात्प्रमाभावः सचप्रमजनकतावच्छेदकावच्छि
 नविस्तुतत्रप्रयोगात्वेवेतिवत्। गुरुनयेप्रमजनकोनास्तेवाप्रमाजनकस्तनप्रमात्वावच्छिन्नजनकोत्तानमात्रस्यैवप्रमात्वेनज्ञानत्वाव

धीहेतुर्गौरवाद्यथा व्यासापेक्षेऽपि सति व्यवहारस्तत्र स्यादिति स मखिसौकर्यादुक्तं ब्रह्मज्ञानं तात्पर्यं तस्य गीतब्रह्मज्ञानं च संसर्ग-
ग्रहस्यापि भावलिङ्गासंसर्गग्रहवत् । अतएव वक्ष्यति । अन्यथान्यपादस्यान्वयेत्यादिन हितस्यापि शाब्दाभासत्वमतात्पर्यं विष-
यीभूतप्रसायनादित्यतः नापितत्त्वस्य न स्मर्यमाणसंसर्गग्रहादित्यतः तन्मते सतोऽभावाच्चास्योपसंसर्गग्रहस्याहेतुत्वञ्च । अन्य-
था प्रवृत्तस्थले जादृजानोत्पत्तेर्वज्रलेपत्वादिसलमनेन । पश्चित्सञ्जापि अतएव स्पन्दुष्यत इति तद्वृत्तमन्तास्योपसंसर्गग्रहात् । आ-
द्यभ्रमः । शब्दासंसर्गग्रहः । विद्यमानसंसर्गग्रहतिभ्रमत्त्वसर्वस्माद्विशेषः । अन्यथेसादौ । चासतएवासंसर्गस्याग्रहात् । नुलोत्पल-
क्षणां कृद्भिन्मुखान्वयवाधश्च न स्यादिति द्रष्टव्यम् । न्यायगम्यमिति न्यायस्तर्ककपिंजलानालभेते सञ्प्रथमोपस्थितत्वात् तत्रित्वमे-
वार्थइत्येवमादिरूपः । नन्वेवंपदार्थमात्रेणाप्यप्रवृत्तावपि वाक्यार्थे तदसंभव इति चेत् । त्रिलिङ्गिणवाक्यार्थे वा वजनकत्वस्यापि सम-
मित्याहाररूपस्यापादवधारणीयत्वादिति भावः । नन्वेवलौकिकस्य साद्विवाक्यस्यान्यतत्तास्य ग्रहे तदर्थकवेदस्यापि अनुवादक-
तया रूपेति । नन्वेवंपदार्थमात्रेणाप्यप्रवृत्तावपि वाक्यार्थे तदसंभव इति चेत् । त्रिलिङ्गिणवाक्यार्थे वा वजनकत्वस्यापि सम-
मित्याहाररूपस्यापादवधारणीयत्वादिति भावः । नन्वेवलौकिकस्य साद्विवाक्यस्यान्यतत्तास्य ग्रहे तदर्थकवेदस्यापि अनुवादक-
तया रूपेति । नन्वेवंपदार्थमात्रेणाप्यप्रवृत्तावपि वाक्यार्थे तदसंभव इति चेत् । त्रिलिङ्गिणवाक्यार्थे वा वजनकत्वस्यापि सम-

श. मि.

१४

तानकेवलमिति श्रवणात्कदाचित्स्याद्यवतारेपिनतस्तत्सामान्यवधारणम्। अनुमापकाभावादिसर्थः। ननु भवति ध्यानियमितेता
दशमपि यथार्थवाक्यार्थप्रतीत्युद्देशकत्वे वेदवत्कारणतदवधार्यतां सामान्यतो नैतावता लौकिकस्यानुवादकते स त आह वक्तै
ति। द्वयं यत्त्वं यथार्थवाक्यार्थस्तत्प्रतीत्युद्देशकत्वं चेत्तत्र विशेषतो वाक्यार्थोपस्थितिविना न पथार्थत्वं ज्ञातुं शक्यं वाक्यार्थस्य बाधित
त्वं संशयात् न हि वेदवदिहापि सामान्यतोपपत्त्यर्थं सुग्रहं। तत्र वेदार्थत्वेनैवाबाधनिश्चयान्न तथा च वाक्यार्थबोधकप्रकाराद्युपस्थि
त्यर्थविशेषतो वाक्यार्थोपस्थितिस्तत्प्रतीत्युद्देशकत्वं चेत्तदज्ञानपूर्वकतात्तन् विना न सुग्रहमिति तादृशज्ञानपूर्वकत्वमनुमेय
मित्याख्यं उल्लेखता सार्थः। वाक्यत्वात् वाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यत्वात्। अतो ननु कवाको व्यभिचारः। अमेति। नायमत्र श्रुतः प्रमादी
वा अभिमतवाक्यत्वात्। न प्रतीतिः। साधुत्वात्। नाप्युक्तराः। अवहितत्वादिसादिने निशेषः। परिशेषादिति। अमाद्यजन्यवाक्यार्थ
ज्ञानजन्यवाक्यत्वादिति व्यतिरेकिता इत्यर्थः। तदेव प्रयोगात्तरमाह। अयमिति। ननु प्रकृतवाक्यार्थपथार्थज्ञानवानिति विशेषतः सामान्य
तो वासाध्यः। आद्ये व्यभिचारः। अत्ये प्रपेक्षित्वमेव हेतुर्नार्थमधिकं हेतुवर्षप्रकृतपदप्रक्षेपे। इमिति दृष्टांता संगतिः। शुकादे व्यभिचारश्च
ति। अत्राहुः नयो अमाद्यजन्यपदकप्रयोक्ता स पथार्थतद्वक्त्यार्थज्ञानवानिति सामान्यतो व्याप्तावहेदृष्टांतः। सामान्यतो व्याप्तौ द्यति

राम.
१४

रेकीप्रवर्ततेसामान्यतोऽन्यविशेषस्यदेतत्तथाचप्रकृतपदप्रक्षेयोहेतावपीतिन्यभिचारःशुकादिवारणार्थचवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वे
नापिहेतुर्विशेषणीपदप्रतिभावःअनेतुप्रकृतानुमानस्येदयथार्थवाक्यार्थधीजन्यमाधजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यत्वादितिवाक्य
पक्षकेतात्पर्यमिति वदंति। ततश्चिन्तयन्नुमानादेवसंसर्गसिद्धेर्व्यर्थमनुमानमितिवाच्यं। कार्यकारणानुमानेऽकारणीभूत
संसर्गस्याविषयत्वादिति सत्यधिकारणीयतस्तिष्ठतावच्छेदनानुमानांतरवतारणात्। अतएवसिद्धातभेदेनोपसंहारेविकल्पेनाभिधानं
वक्तव्यतावच्छेदकतयातदुपजीविसंसर्गानुमानादेतिनकारानुपपत्तिरितिभावः। यथोचितेतिप्रकृतज्ञानविषयेत्यर्थः। यथार्थज्ञा
नविषयत्वात्तयथार्थसंसर्गज्ञानविषयत्वात्साकांक्षवर्धमिविषयकैकज्ञानविषयत्वादेत्यर्थः। नचिदं दुर्ग्रहं सामान्यतोवक्तव्यतयार्थ
धीमत्त्वज्ञानेपियथार्थज्ञानविषयत्वात्तानादिति हेतुं तस्मादाश्रयेति। औपचारिकीति। नन्यपचारः सुविभक्तावयुसत्रोऽन्यथाप्यस्यानुज्ञा
~~विषयार्थज्ञानविषयत्वात्तानादिति हेतुं तस्मादाश्रयेति। औपचारिकीति। नन्यपचारः सुविभक्तावयुसत्रोऽन्यथाप्यस्यानुज्ञा~~सनवैषम्यमिति। मैवं। औपचारिकपदसंबंधमत्रेतौपचारिकपदप्रयोग
तः। नतथाचार्थज्ञानपरोऽर्थज्ञादोविशेषज्ञानपरोविशेषज्ञादद्वितीयावः। अतएवेति। तथाचहेतुसिद्धिरितिभावः। अनुपाकविषयक
कार्यताज्ञानयाकपक्षकप्रवृत्तिविषयत्वेहेतुनापि संभवतीतिनतदर्थमुक्तप्रकारश्रयणमित्यरुवर्द्धंतात्ररमाहपथावेति। पुरुषभेदेन

श.मि.
१५

व्यवस्थितं विकल्पमाह। एवेति। साक्षात्। अग्रहोतासंसर्गकतदर्थविषयकैकज्ञानहेतुकामित्यर्थः। तन्मतेतादृशज्ञानमेवविशिष्टज्ञानंतेदे
वप्रमेतिभावः। अत्रयदासेकत्वेसतियदर्थप्रतिपादकतदर्थविषयकोक्तत्वरूपतानहेतुकमितिसामान्यतोव्याप्तितेनमहाक्यदृष्टांतः। नचैवमा
मोक्तत्वमेवसमर्थमितिव्यर्थमधिकं। अमोक्तत्वेहि नोक्तत्वरूपज्ञानवदुक्तत्वं। साध्याविशेषात्। अपितुत्रमाद्यजस्यत्वमात्रपरं। तावमात्रंचशुकादि
वाक्येव्यभिचारिणिविशेषाणां त्रसुपत्तं। तदपिपथाश्रुतंयद्यपिशुकवाक्याव्यावर्तकं। तथापितदर्थप्रतिपादयिषयाप्रयुक्तत्वमित्यर्थकत
याव्याख्येयमितिनकाप्युपपत्तिः। एवेति। नचशुक्तिरजतत्वेदस्यादिसमूहात्तंबनविषयेव्यभिचारः। नहि तत्रासंसर्गग्रहनिपमः। कदाचिदसंसर्ग
ग्रहकालेपिसमूहात्तंबनसंभवादितिकाव्यं। धर्मधर्मिविषयकैकज्ञानविषयत्वेविवक्षितत्वात्। यथाचेतनेयोक्तं प्रसक्षयिष्येदेदितिभावः। यत्तुसं
सर्गग्रहोअमद्विद्वेचित्याः। सतुसममः। यत्रत्वसंसर्गग्रहइतिद्वेचित्यादस्तत्रसंसर्गग्रहसहितसंसर्गग्रहोवोच्यः। तदभावश्चविशि
ष्टभावः। सत्यसंसर्गग्रहेविशेषाणविस्तृपयवसायितयासंसर्गग्रहएवययवसितः। नचतन्मतेसंसर्गो नविशिष्टविषयइतिवाच्यं। ससर्ग
विषयतानियतंनविशिष्टज्ञानत्वं। सप्रवायस्यातीदियत्वात्। ननुयोगेपिसंसर्गेनविशिष्टवीर्यसंगेवरयतीतिपरमिदंतात्। तथाचद्वेदयेव
संसर्गज्ञानसिद्धिरितिभावः। तानाभावइतिसंसर्गग्रहइत्यर्थः। तथाचसुखसौम्यमवधारहेतुत्वात्त्रायश्रमवृत्त्यर्थः। नचसुखतोनातिप्रसंगः।

श.म.
१५

वधेदकविशिष्टसाध्योपस्थिते येन सितत्वेन अनुमानपूर्वकमेतानिष्टघटसंबन्धत्वरूपेणाज्ञानस्यावश्यकतायाऽनुमानवैकल्पमिति वाच्यं
यत्रैदं घटितसामान्यमुपलब्धमिष्टलेयस्य धर्मतावललाभात्तथा वधेदकविशिष्टसाध्यतालाभात्तत्रानुमानपूर्वसाध्यतावधेदकवि
शिष्टसाध्योपस्थितेस्तत्रलाभावात् किंतु साध्यतावधेदकघटकीभूतप्रत्येकपदार्थोपस्थितिरपेक्षिता तस्यास्तदुपरीत्येव संभवादि
तिभावः । प्रत्येकपदार्थमात्रविषयकसंसर्गतातात्पर्यग्रहस्येत्यर्थः । तथाज्ञानयननिष्ठघटसंसर्गत्वादिरूपेणापदार्थद्वयसंसर्गता
नस्योद्देश्यताया तात्पर्यग्रहेव तेन रूपेणाभावाच्चानुमानवैकल्पमिति भावः । तदपीति धरीपकर्मता रूपसंसर्गतास्यप्यभिप्रायः
रूपेणातात्पर्यज्ञानमपीत्यर्थः । तेति । नियतमिति शेषः । घट्यदार्थकमेत्वैति । घट्यदार्थस्य कर्मता रूपसंसर्गता इत्यर्थः । इत्यादि
नैव इत्यादिरूपेणैव ग्रहाता । क्वचित्तात्पर्यग्रहातपूर्वत्रयत्वेन भानमत्र तु घट्यदार्थत्वेनैव भेदः ॥ इदं च समाधिसौकर्यं उक्तं
वस्तुतस्तत्पतत्तस्या सामान्यतोऽपि मिष्टलेयस्य धर्मतावललाभसाध्यतावधेदकावच्छिन्नसाध्यप्रसिद्धेन गतया पक्षधर्मतावलला
भ्यानायननिष्ठकर्मता रूपघटसंसर्गतातात्पर्यग्रहेन विनापि पदार्थांतरद्वयनिष्ठसंसर्गतास्य ग्रहादेव पक्षधर्मतावललादानयन
निष्ठघटसंसर्गादिसिद्धिसंभवाच्च तात्पर्यग्रहेन गतार्थता ॥ अथोक्तोक्ततातात्पर्यग्रहेनानयननिष्ठघटसंसर्गत्वादिरूपेणाभावे
पिसाध्यतावधेदकावच्छिन्नसाध्यप्रसिद्धौ तेन रूपेणाभावात्तस्यावश्यकत्वाच्चानुमानवैकल्यापत्तेरुच्यते तदिति चेत् ॥ अतएवेति

वि.म.
१६

मलोक्ततात्पर्यविषयत्वस्य संसर्गविशेषात्तादेवेत्यर्थः अन्यथा तात्पर्यविषयत्वस्य पदार्थविशेषणत्वे पदार्थयदस्यैव वृत्त्या प्रकृतं
तदस्मात्प्रतिपाद्यं कतथा पृथक् स्मारितत्वं विशेषात्तादातनैकत्वमप्यत्रैति भावः ॥ सैधव्यपदार्थेति सैधव्यपदार्थस्य कर्मता रूपसं
सर्ग इत्यर्थः ॥ तात्पर्य ॥ सैधव्यमानयेति वाक्यस्य तात्पर्य ॥ इति तात्पर्यग्रहे ॥ इत्याकारकतात्पर्यग्रहे कर्मत्वत्वरूपेण लवणास्य कर्म
तात्पर्यसंसर्गपितात्पर्यग्रहे लवणोचतात्पर्यग्रहभाव इति शेषः लवणोचतात्पर्यविषयेनेति पाठः ॥ लवणापरेति पाठे प्राशब्दस्य तात्पर्य
विषयभिव्यप्यतया लवणोचतात्पर्यविषयनिवेनेत्यर्थः ॥ लवणापरेति श्वेतेति क्वचित्पाठः ॥ तत्र लवणात्तात्पर्यके सैधव्यमानयेत्यादिवा
क्ये श्वेतार्थांतरमाह इत्यर्थः ॥ ननु लवणास्यापि तदा स्मारितत्वं स स्मिन्नान्वयपक्षे तात्पर्यभावादि तितदोचतादवस्थमिस्य त आह
तदर्थस्थिति तत्तत्तत्तात्पर्येति प्रकृतपदजन्येत्यर्थः ॥ तदुच्चारोति प्रकृतपदेत्यर्थः ॥ ननु सर्वत्र घटपदार्थकर्मत्वे घटमानयेति वाक्य
स्य तात्पर्य इति तात्पर्यग्रहानियमः क्वचिदानयननिष्ठ घटकर्मतासंबंधेतात्पर्यमित्यपि तात्पर्यग्रहसंभवात्तथा च योतादेशतस्य च
प्यग्रहस्तत्रात्र मानवैकत्वमित्यत आह अत इति ॥ तथा च घटकर्मत्वेतात्पर्यमिसादितात्पर्यग्रहकोदेवात्र मानसफलं अन्यथा च
नुमानवैकल्यं ननु मास्तसंसर्गनिष्ठतात्पर्यग्रहमादाया नुमानवैकल्यं तथाप्येकपदार्थनिष्ठापरपदार्थसंसर्गत्वेरुयेतासंसर्गता
नविना संसर्गतात्पर्यग्रहा संभवात्तदर्थं पूर्वमवश्यं तद्रूपेण संसर्गस्थितिमुच्येति तात्पादायेव वैकल्यमित्यत आह अत इति

संवाभावः। अन्तरसामग्रीस्त्वेकार्पानुदयप्रसंगात्। नापरः। गौरवात्। उन्नेजकामिमततत्तत्सामग्र्यैवकार्यसंभवेनविशिष्टाभावकार
 रातायापानानाभावात्। अपिचसंज्ञापर्यप्रतिबंधकत्वंतदस्याधारेनिश्चयसामग्र्योससामपिकार्यानुदयः। नचैवं। व्याप्यदर्शनादिसत्त्वेः
 उमित्याद्यावत्प्रकृतात्। यत्तुपक्षीसामग्रीसादित्यामिबलाद्यभिचारसंदेहस्यप्रतिबंधकतेति। तदपिन। तत्रहितेक्षारपीसस्यतदीत्वेनेतिव
 धकत्वार्थः। किंतुनिश्चयसामग्र्यभावादेवतद्दीकालेयिनकार्य। यमिचारसंदेहस्यतुनशास्त्राभावसंदेहत्वेनप्रतिबंधकत्वं। अपितुअन्वयध
 नुविधानात्तत्त्वेनैवाकथ्यमन्यथाः। येन्याभावामंश्यामावयिअसंताभाव्यभिचारधीःप्रतिबंधकेतिदिक्। ननुसंज्ञायामास्तप्रतिबंधकः। नहि
 शपप्रतिबंधकत्वमाक्षेपार्थः। पितुउक्तेसामग्रीतिसंज्ञापः। स्यान्ननिश्चयः। नहि संज्ञापसमग्र्येवनिश्चयसामग्री। नवाविशेषदर्शनात्तुसंज्ञापपवा
 दकमस्तीतिपरिहारांतरमाह। विनायति। अयमाशयः। नतावदनुस्मिन्वितार्थविशेषसंदर्भबाधितार्थकंवेति। संज्ञापज्ञानमुत्पन्नमर्हति। किंचिदर्थ
 वाक्यानांबाधेनक्वचिच्चाबाधेनसामान्यतोदपीकोटिरवितेधिम्येवेति। संज्ञापानुपपत्तेः। सर्ववाक्येसामान्यतःकोटिद्वयप्रमितेः। अहिफलपधानार्मः
 संदेहोः संभवात्। अपितुबाधितार्थप्रतीतियोयोः। न्यथावेति। तदाकारः। सचोक्तयुक्तानसंभवतीतिवाक्यार्थविशेषगर्भवाच्यः। नवाहर्षः। सवाक्यार्थ
 वगमाद्यद्वास्त्वमवगतवृत्ति। एतत्स्येति। एतस्यार्थोऽयं धर्मीनवाउपस्थितधर्मवाच्येत्यर्थः। यथाश्रुतेतुवाक्यार्थवाक्यप्रतिपाद्यत्वकोटिकः। सं

शायोलभ्यते संस्तुतु पयुक्तो विवक्षितश्चातत्तमानविषयकसंज्ञायांतरयोः प्रदर्शनादित्यवेति चेत् तत्तत्संदेहसामग्र्यां न निश्चयः संदेह
समानविषयको नत्वमपि तथा संदेहसामग्र्यां न निश्चयजननीत्यस्यापमर्थोपापसंज्ञायसामग्रीसातत्तमानविषयनिश्चयं न जनयति। त
च प्रकृते आकांक्षादिमहाकालेन सदर्थममथावेति संज्ञायसामग्रीत्वमिति तदन्तरनिश्चयसामग्रीमाजनिष्ट। एवं चाप्यप्यदार्थसंसर्गः परपद
र्थनिष्ठासंताभाप्रतियोगिनवेति संदेहो आकांक्षादिमहाकालेन समानधर्मे राजनि तो व्यधिकरणात्वादिति आकांक्षादिमहाकालेन तात्तद
प्यप्यदार्थसंसर्गः परपदार्थनिष्ठासंताभाप्रतियोगिनवेति संदेहसत्यपि उभयपदार्थसंसर्गवोवे किं वाधकं चेत् संज्ञायप्यप्रतिबंधकोक्त।
तत्रेदमुपनिष्टते मौलमुत्रमिति सर्वमवदाता तात्पर्यव्याप्यत्वेनेति ननु कथमेतत् न हि तात्पर्यव्याप्यत्वेन ज्ञानत्वमवगमके। तात्पर्यज्ञान
यज्ञैः लाघवेन तदेतुत्वापत्तेश्च किंतु स्वरूपसंज्ञास्य व्याप्यत्वं न च तदवशिष्टं ज्ञाद्वे बोधसामान्ये हेतुः संभवति अतस्त्यव्याप्येपि प्रकर
णभ्रमेण ज्ञानदर्शनात् न च प्रमासामग्रीयां ज्ञाद्वे बोधमात्रेकारणा नीसग्रिमयं यविरोधात् आकांक्षादिज्ञानमात्रसमभिव्याहाराद्युप
तैः। ज्ञादेव तात्पर्यग्रहे तात्पर्यव्याप्यज्ञानसंभवेति आचार्यः तात्पर्यग्राहकतावच्छेदकावच्छिन्नस्वरूपसतोऽनुगमकत्वं अस्ति
च तत्तात्पर्यव्याप्यत्वग्रहणाय तया आभासेनाभासे ज्ञादेवेति तात्पर्ययति। तदभावनिश्चयइत्यर्थः तथा च यत्संज्ञायनिश्चयाविरा

दिव्यामिवलाततत्रिश्रयहेतुतेतिभावः विभक्तौति। पद्यस्याकांक्षयैवागतायता तथापि तद्वाराप्यनुकूलत्वमस्ति। सर्वव्येक्षणीयतया
णितइति मतव्यसंभवेति। संभवे कार्यप्रतिपादकत्वज्ञानमित्यर्थः। ननु पथाश्रुते। आसत्तागतायतामौ निश्चोका व्याप्ते श्वेति दुष्टव्य।
ननु तास्य रतानान्येक्षरो कुतो नानार्थविनिगमने स्यत आह। नानेति। लक्षणाति। तथा च तदनुरोधेनापि न तास्य ग्रहो हेतुरिति भावः।
मन्वन्वयानुपपत्तिर्यदिलक्षणा बीजतर्हि श्रुकोः च यो गेपृष्टिः प्रवेत्रये सादविजहत्त्वार्थस्य ले च सानस्यादिति तत्र तत्रास्यथा सिद्धिमाह।
प्रकारादिति। नहि भोजनतमस्य कल्पयंतं तत्रापात्यते येनोक्तदोषश्रुकोः अपि भोजनानुकूलत्वमात्रेण एवमप्येति स्मर्तव्यं। तदच्येति।
आकांक्षा विहातः। नत्वयोग्यत्वात्। गमनसाध्या स उपहृतिस्तान् प्रत्येकमपि योग्यत्वात्। आकांक्षानुनास्ति। उभयघटितगमनत्वावधि
त्रयेकदेशे निराकांक्षादि स्येव श्वेत एवेति स्मर्तव्यं। सममीति। संभवे कार्यप्रतिपादकत्वज्ञानादित्यर्थः। सहेति। यद्यपि त्रिपदसम
स्यादौ सहे चोरोना स्येव तथाप्येकपुरुषोक्तत्वेन सहे चारः कित्तेकवाक्यता यत्र तत्तु क्वचित्सहे चोरात् क्वचित् त्रिपदसमस्यादौ चो
मयवस्यावचनात् क्वचित् कारादित एव सहेपमिति सर्वमवदति। ननु सर्वमिदमनुपपत्तेः। प्रकारादीनां शब्दसहकारित्वेन ननु
मात। न च तास्य ग्राहकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तेषामनुगमः। तावदप्येक्षया तास्य स्पे वलघुत्वादेकलाङ्घनवत् कृशशक्यतया तौ

मि. श.

१४

४

एवं प्राप्ताणि कां सामान्यतस्तस्य स ग्रहत्वात् एकदेशिमतममुक्ततरां नानार्थे नियतोपस्थित्यर्थमिति कोऽर्थः किमनुभवार्थमथ स्य
र्थानाम् न तास्य ग्रहात्वादेव स्मरणात् अथवा कृतार्थं निरूपणं अतास्य विषयस्य स्मरणाश्रयिनाद्यः अन्वययोग्यत्वेनानार्थानु
भवस्य युग्यदक्ष्यमाणावात् अन्वयायोग्यत्वे च तत्तद्विनिगमनात् अपि चानानार्थेनानार्थोपस्थितौ तस्य वशं वाच्यं अथवा अन्तर
मात्रव्युत्पत्तौ तास्य ग्रहेऽप्यन्वयवोधात् तथा च नानार्थे तास्य ग्रहेऽन्तरान्वयप्रतिबंधकोऽन्तरीयानिर्वहतिनलितरान्वयवोदेतुः उक्त
सामान्या एव तत्संभवात् किंवा शास्त्रानुभवापेक्षया नानार्थलक्षणाकां भवस्य विशेषत्वात् लक्षणाकाननुभावकत्वेन नियन्तुभव
पक्षात् अथवा अनुपपत्तेः साधुत्वात् सादृश्यावस्तुतस्तितिः घटयदमानयनान्वितस्वार्थप्रतीत्युद्देशकमानयपदस्य यत्रितस्वार्थ
प्रतीत्युद्देशकं अथवा घटयदंसमलितादृतापरयदार्थान्वितघटप्रतीतिपरमानयनयदंतथाभूतापरयदार्थान्वितानयनपरमेव
मेकस्य विशेषतयस्थितस्याप्यपरस्य सामान्यत उपस्थितस्यान्वये प्रकरणादिना तास्य गत्यतः तितास्य अतएव यत्र निरंतरं वाक्यार्थ
वोधदयेव कुरीष्यात्तदा तद्वहेनिरंतरं वाक्यार्थवोधदयसामग्रीसत्त्वात् निरंतरानुमितिः श्रयानिरंतरानुमितिः श्रयानिरंतरानुमितिः चत्
नचापरापर वाक्यार्थवोधदयः यत्रिः परोपस्थित्यभावादिति अनुश्रुतनिष्ठप्रागभा

ता

राम.

१४

४ (८) अभिमताः शाब्दिकीः तेन तेन रूपेणोपादाय तत्रागभावव्यक्तीनामेव तथा हि मलं जलमिच्छादो कृष्णवर्णवो वस्यानुयादानेन नापत्तिः धृष्टः
 ४ (९) कर्मत्वमिच्छादो च प्रकृतेनेवो ययत्तौ स्तरे नानुसरणमिच्छाशयेनाह नन्विति इह घटः कर्मत्वमिच्छादो कृष्णवर्णवो वस्यानुयादानेन नापत्तिः धृष्टः

वप्रतिपोगिशिद्धानुभवेत दुश्चाराजम्यत्वमाकांक्षातदुच्चापदं चोपस्थितिपरमौ निश्चो कानु रोधात्तथानानाकांक्षेतादृशज्ञाने तद
 अम्यत्वमिति न सिध्यसिद्धिमाघात इति दोषांतरमाह किंचेति नन्विदमप्युक्तं उभयसंसर्गात्तत्पर्ये इष्टापत्तेः। अन्यथा प्रसंगाभावात्
 तदुच्चारणजम्यत्तासर्वविषयसंसर्गाविगमप्रागभावस्य उक्तकर्मत्वविवक्षितत्वादिसस्तरसादपरदोषमाह। अपिचेति प्रकृते प्रागभा
 वाभावस्य हेतुतराभावव्याप्यतात्तएव कार्यभाव इति किनाकांक्षया सहकारिणोत्तर्यः। नन्विदम्याभावदभाव एव न कार्यस्य किंतु प्राग
 भावदेवेत्यत आह एवं चेति। ननु यथा सकलकार्यप्रतिकारणत्वेन प्रागभावः कर्मप्रतिहेतुः एवं विशिष्टज्ञानप्रसपिकारणत्वेनेति शेषविशेष
 ताज्ञानस्यासतिरसमर्गाग्रहणयोग्यः। ननु यथा सिद्धिरित्यत आह न चैवमिति न स्वनुमिच्छादावयितहेतुत्वेन सान्निध्यसामग्रीसासदि
 तिभावः। ननु तत्र प्रागभावाभावव्याधिवतारनिवृत्तौ तत्रैवानुमिति दर्शनदिसतो दोषांतरमाह प्रागिति। ननु तात हेतुतामात्रेणासाधारण्येसा
 दिसत्वे दोषांतरमाह उस्थितेति। यस्येति पदस्य समभिव्याहृत्य तस्येतिरेकप्रयुक्तान्वयानुभावकत्वं तस्य पदस्य तदययवसानमन्व
 याननुभावकत्वमाकांक्षेत्यर्थः। अत्र च यस्य पदस्य पदस्य तस्येतिरेकप्रयुक्तान्वयानुभावकत्वं तस्य पदस्य तदययवसानमन्व
 स्वभावतएवानुभावकत्वादसमवश्चनभवतीति स्मर्त्तव्यं तेन घटो भवतीति वाक्यरक्तसाकांक्षनभवति रक्तपदसमातिव्याहाराभावात्।

हेतुरितिकथमेतेन

६ (८) शाब्दिकीत्यादिः एवमिच्छादि-तथा च कार्यकावच्छिन्नकारणं प्रागभावः सामान्यसामग्रीवि
 ६ (९) शिष्टाकारज्ञानत्वावच्छिन्नकारणं योग्यतादिश्च कारणं भवतीति भावः
 ५ सामान्यसामग्रीति-सामान्यसामग्रीमुद्रया
 ५ शाब्दप्रसपि योग्यतादिके कारणं स्यादिति भावः

मि. ३०

१९

नायिजनिता नव्यवोधेऽतिव्याप्तिरिति चेत्तदाऽन्वयानुभावकत्वाभावात्। अतएव स्वरूपयोग्यतातोऽप्यभेदः साहचर्यावच्छेदस्थायिनी जनिता
फलेप्यितिष्ठति इत्यनुफलजननात्प्रागेवाकेचित्तुसहकार्यभावगर्भयोग्यता इत्यनुपदश्यसहकारिविशेषाभावगर्भेति ततोभेदः केचि
नुअस्त्वस्वरूपयोग्यतानचैतावताऽहेतुरिति। इयं स्वरूपयोग्यतेन वेयं हेतुः किं त्वेतज्ज्ञानमित्यन्ये॥ ननु यद्यनुभवजननात्प्रागेवेयं तर्हि
प्रागभावययैव सत्त्वेवेति तत्पक्षोक्तदोषायतिः। न। अतस्ताभावप्रागभावसाधारणागर्भत्वादस्याः। सर्वत्र स्वरूपयोग्यताया अनादिसंसर्गाभा
वगर्भत्वात् न चोक्तं धन्युपयतिरेवमपीति वाच्यं संसंवधिकपदांतरसमलियाहागतात्पर्यग्रहादेव काक्षाया उत्थितत्वादिति न केचिदे
तत्। अनेन नृयेण प्रयोजकत्वमित्यसाधारणं। न हि स्वप्रागभावएव हेतुरेतावता लभ्यते। किं त्वन्यानुभवस्य प्रतिबंधकतया तदभावस्य
संसर्गाभावत्वेन कारणात्वात्। न च ध्वंसोऽप्येवं हेतुः सादिति वाच्यं। ध्वंससाधारणा वधेदेनापि हेतुत्वे तत्काले सामर्थ्याभावादेव कार्य
भावात्। न त्वन्यानुभवध्वंसकाले यदोपस्थित्यादिकमस्ति। वस्तुतस्तु पदांतरस्थितिरैकप्रयुक्तत्वविशेषादेव ध्वंससाधारणं नास्ति। रास०
। न हि हेत्वभावे कार्यध्वंसः किं त्वनादिसंसर्गाभावमात्रेण ननु। तदित्यदस्य तात्पर्यभ्रमेण पुनरुक्त्याऽन्वयवोधे पुनरास्त्यर्थग्रहेऽप्यन्य
वोधेन स्यात्। अन्वयानुभवाभावश्च प्रतिबंधकाभावात्मका काक्षाविरहादिति चेत्। न संमतिर्यादृतपदे नैव वारणात्। समभिप्रायत १९

यस्य पदस्य समभिप्रायतपदोत्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयानुभावकत्वे तदस्य तदर्थवसानं तादृशयदोत्तरव्यतिरेकप्रयुक्तनयानुभवाभावेऽप्यस्य तात्पर्यलक्षणेऽतीतपदलोपमानसमभिप्राय =
रूपतपदेनैव वारणादित्यर्थः। अत्रेदोऽप्यतादृशसमभिप्रायतपदोत्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयानुभावकत्वस्य विवक्षा नायिनानुपयतिः न च ध्वंसमानयेत्येवोक्तं
दोतरे शास्त्रात् शयतिः। तादृशभावस्य तदानीं सभावात् अन्वयादलातरदावयितव्यतादवस्थाने एव वायमेतात्तादोपुक्त्या च यवोधेपितादशयुजमयवोधभावमादायाकांक्षास्यवादिता १

यदेनैव वारिणात् । समभिवाहृतयदस्य तदेकवाक्यत्वाद्यत्र त्वामिप्रायविषयत्वरत्वात् । न च भ्रमेण पुरुषान्वयबोधेन कृताञ्ज
यदेपुनरप्यदेकवाक्यताभिप्रायसंभवः । न चैवमाकांक्षाज्ञानहेतुत्वमसंभावितात् । तथा हि यदि प्रतिचं धकाभावस्य प्रत्यक्षं सातरेत
स्य त्वत्पसतएवकार्यमात्रहेतुत्वेन ज्ञानहेतुत्वेनाभावात् । न च तदभावेऽपि तत्ज्ञानाकार्यमिति तत्ज्ञानादयः सति प्रतिबंधके कार्य
स्यासंभावित्वात् । किंच तदभावेऽपि तत्ज्ञानाकार्यनतावद्धेः कर्मत्वमित्यादौ । न त्वारोपितदहेनेत्यादेवैक्ष्यमाणात् । नान्यथमेतीति
वाक्येतावकांक्षयात् । अत्र मेरो वगता र्थत्वात् । अपि वा कांक्षयाः संशयसाधारणज्ञानमात्रं न हेतुमिति निश्चयोवाच्यः । तस्य च संशयमिति च
ज्ञानत्वेन तदयैक्ष्यानाकांक्षाज्ञानभावस्यैव लब्धौः कारणात् । कल्पनोचित्यादिति । नैवं । पर्यवसितहितमिति बंधकत्वं ननु तदभाव
त्वेन हेतुत्वं । अतएवोक्तवस्तुतइत्यादिनहि प्रतिबंधकाभावस्य विशेषणान्न वदधे देव हेतुत्वं इदं तु पदज्ञाभावप्रयुक्तत्वविशेष
णवदधे देव हेतुत्वात् । अन्यथानुभवे च जातेनाकांक्षाज्ञानमस्ति । अतस्तत्तएवकार्यभावः परत्वे च याननुभवनियतत्वादन्वयानुभ
वः प्रतिबंधकवस्तुयते । अतएवाकांक्षया हेतुत्वेनाभावात् न तदज्ञानकारणान्वयदिनाकांक्षा हेतुः किंतु तदज्ञानतदन्वयानुभवमवरोधे
परेण यदात्र विरहप्रयुक्तोऽन्वयानुभावकत्वमतिरुक्तिरिति शब्दाक्षेपितेः । न च बोधायनिः । यत्पदत्रयमतिरुक्तप्रयुक्तोपदीया च यानुभ

मि.श.

२.

वामावस्तुष्टद्वेवोवेतदयर्थवसानस्यहेतुत्वंवाच्यानननुसामान्यतःअतिप्रसंगात्तदिदमुक्तमाचार्यलक्षणेऽश्रोतरेतदभावो
कक्षेतिनचस्वस्यान्वयानुभवेजातेयोक्तशब्दात्त्वानुभवाभावज्ञानमस्तीतित्राकाक्षाज्ञानासमावाच्चान्विदमपितदापद्येतदि
संवेनकापिकार्यविलंबःनचैवतात्पर्येणागतार्थत्वादित्युक्तमितिचेतनद्विविधतात्पर्यपदेऽर्थेवतत्रमितीयथाहशंग्रहीतं
योक्तुंतेजुक्तंनहि राजपदमपरस्यदार्थाचितराजपरमितिगहीतिपिप्ररुषयदेनपुत्रपदेनवाविनाराजपदमनुभावकमिति
शयोयमिसंशयेसत्यपिबानशादधीरुसधतेतस्मादुक्ततात्पर्यात्ताराजपदस्यपुत्रपदविनाऽन्वयानुभावकत्वमित्येवमात्मिका
यात्राकाक्षाज्ञानस्यनामथासिद्धिःतदयसमुदायार्थः।यस्यदेपस्थितेरेकवाक्यतातिप्रापविषयकयस्यदेपस्थितिम्यतिरेके
रापदिपिपादेशान्वयविषयकतात्पर्यविषयानुभवजनकत्वाभावःतदीयतादेशान्वयानुभवेजनयितमेतस्यपदस्यतदननुभावत्वं
तत्पदाकाक्षाएवंचैवेधवपदेनअतात्पर्यविषयतुरगप्रतियोगिकेत्रियाकर्मतावादिरूपेन्वयेएकस्यादिरूपततात्पर्यविषया
न्वयानुभवोनजन्यते।तत्राकाक्षास्येवपरंतुतुरगात्तात्पर्याभावादेवनान्वयबोध्यतीतरयदार्थाचिततुरगाच्चपरसैधव
पदमित्येवमाकारोक्ततात्पर्यग्रहविलंबेनकार्यविलंबात्तात्पर्यग्रहःकारणं।यत्रतुपुरुषपुत्रराजादियदानामुक्तंरूपतास

राम.

२.

ये ग्रहे पि राजपदैकत्वाक्यतासि प्रायविषयत्वज्ञानात्पुरुषयदेनानन्वयबोधः एकवाक्यतामि प्रायविषयत्वज्ञानाच्चपुत्रये
नसममन्वयधीः तत्रोक्ताकाक्षाज्ञानान्वयाधनुविधानाकाक्षाज्ञानकारणमित्युभयोरन्योन्यविरहस्यलेकार्थानुदयाडभयस
हकारितापादशेषत्वविशेषणमेकस्यैवान्वयभेदेनाकाक्षासत्तासत्त्वलाभार्थतात्पर्यविषयत्वविशेषणामनुभवेनिरंतरवाक्य
र्थबोधस्थले आकांक्षागमनार्थननुतीददं पदतात्पर्यमाकांक्षेतिपर्यवसानादस्त्वेकवाक्यतामि प्रायविषयपदोपस्थितिरेवा
कांक्षेतिचेत् नष्टः कर्मत्वमित्यादीनांसंग्रहापत्तेः जनितान्वयबोधेऽतिआप्तापत्तेः श्रेतिदेकूपत्तुना आकाक्षाज्ञानाभावापेक्ष
याऽकांक्षानिश्चयोगुहीति तत्राव्याप्तिज्ञानदिश्येवमहेतुतापत्तेः किंवा नाकांक्षाज्ञानाभावात्तदाहजु र्यधनाकाक्षाज्ञानप्रतिव
धकं स्यान्नवाकांक्षानिश्चयस्याजनकावेऽनाकाक्षाज्ञानस्यप्रबंधकत्वं संभवति यास्त्वविरोधविषयकस्यजनको भूतज्ञानविघट
नकारैवप्रतिबंधकत्वात् अथवातिप्रसगादित्यप्यत्रविस्तरः ननुपयोः समन्वित्वाहारस्तपोर्नित्योभावाः यत्रवन्मोशाभावस्तत्रतपोर्न
योन्यमिदतिकथमुक्ताकाक्षायास्त्वसतो ग्रहाप्रकारमनुगत धर्ममाहनामेति तथावनामपदेविनाविभक्तिपदमित्यादिकमेवा
त्वेत्यर्थः निनुनो लयदेविनापिघटयदस्यानेयमन्वयबोधकत्वात्तल्लक्षणकांक्षायादित्यत आह परेति तथाचतन्मतेनतयोराका

मि.श०

२१

क्षयेनाव्याप्तिः किंतु नीलमानयेति घटमानयेति प्रत्येकान्वयबोधानंतरं समभिव्याहारादर्थसमाज्जा अस्माकं तु यादृशा च
ये सा कोक्षत्वं तादृशान् चानुभवविह परस्परस्य परस्परं विना अस्मैवेति न व्याप्तिरित्यर्थः स भवत्यर्थसाधुत्वे कथयद्
साधुत्वे स्फुरेत् चेह यदेति न चैवं कर्म धारये विशेषणा विभक्त्यर्थः भेदलक्षणा मंतयेति निषादस्य यस्य अधिकाराविरोधः
कर्मधारये भेदस्य संसर्गमर्यादया भानाभ्युपगमादिति भावः धारमिति इदमपि परमं त एव यदपदस्यान्वयप्रतियोग्यपुपस्य
पकपरतया द्रष्टव्यं इदं तु तत्वं अस्मन्मतेऽथ आह तपद नानुभावकं सामान्यत एवार्थोपस्य कयदत्वेनाभ्याहारात् न हि
शक्तपदं विशेषतो आहर्तुं शक्यते तथा वतदर्थोपसायकपदत्वेनाभ्याहृतपदकथमनुभावकमिति मतं दये नोक्तं न चैवं प्रतीतो
लुपयसा कल्पना क्वापि न स्यात् प्रवर्तकज्ञानस्यानुमानधीनत्वादित्यहं वे राह्यपदेति कर्तुरिवेत्यस्मन्मते दृष्टान्तः सोपि यथाक्षेपोः
नुमानंतदावस्ततः कर्तुरात्रेयोपमेव यत्प्रथमाज्ञपदोपस्थाथत्वमिति वक्ष्यते ननु गोरालक्षणा कपोस्तु भवं प्रत्यसमर्थत्वेन
तदावस्ततः कर्तुरात्रेयोपमेव यत्प्रथमाज्ञपदोपस्थाथत्वमिति वक्ष्यते ननु गोरालक्षणा कपोस्तु भवं प्रत्यसमर्थत्वेन तयोरेतु
भावकत्वाभावेन यदांतरव्यतिरेकप्रयुक्त इति तत्र नाकोक्षा स्यादित्यत आह गोरालक्षणा कपोस्तु भवं प्रत्यसमर्थत्वेन तयोरेतु

राम०

२१

ननु गौराद्यनुभावका येन साकांक्षताभ्युपगमेनाव्याप्तिः स्यात् तत्राद्यस्य द्वेऽपि दोर्द्वेऽनङ्गापदेन विना नतीराध्वन्या
नुभावकत्वतस्तदयर्थवसानमाकांक्षेति भावः । तदुपस्थापितस्यानुभावकत्वमित्यत्र विषयत्वं प्रत्यर्थः । तेन तदुपस्थापित
विषयकानुभवजनकत्वमर्थो लभ्यते । अघातस्येवेति परमते दृष्टान्तः । वेत्ततस्तस्य सद्योपस्थापितस्यार्थस्य सद्योपदेन विना न
व्यवबोधविषयत्वमित्यर्थो वाच्यः कथमन्यथैक्यदोषस्याप्ययोः कृतीष्टसाधनत्वयोरत्यवबोधमेकदेशोब्रुवाणोद्भवात्तरेण
प्रत्याख्यातो न त्वाकांक्षाविरहात्तथा च गौरादेरनुभावकत्वपक्षेऽपि नाव्याप्तिरिति स्मर्त्तव्यं । ननु मामाख्यातादिवत्सामान्यध
र्मरायदात्र राभावो ग्राह्यः । तथा वसमानविभक्तिकपदात्र राभावप्रयुक्तानुभावकत्वमनाकांक्षेऽपि गतमित आह । घट इति अ
न्यविशेषतस्तसाकांक्षत्वात् । अतएव यादृशेतुक्तं ननु यदि तसाकांक्षतहिकुतो नान्वयधीरित्यत आह । अयोग्यत्वादिति । अतए
व धर्ममित्रधर्मवादिने योग्यताधमाद्वैतस्येवेति भावः । ननु यदात्र राभावप्रयुक्तो न्वयानुभावकत्वाभावेऽहः । तत्प्रयुक्ततापकत्वाभा
वस्य लघुत्वात् । अतिवतदिहापीत्यत आह । तत्रेदिति नवयमनुभावकत्वाभावागर्भमाकांक्षालक्षणां प्रमः । अपि नु सामान्यतो
जायकत्वाभावाविशेषपर्यवसन्नस्मरणास्य यदात्र राभावेऽप्युपपत्तेस्तथावकथमतिव्याप्तिरिति भावः । ननु यदि तत्राभावेऽप्यकांक्षा

मि०श०

२२

ज्ञानादन्वयवीर्यादिहायितथाभ्रमाद्विषयतोत्पत्त्याह। नृमोति। वाक्यसमासवाक्येननुपदं। प्रत्येकंपदं। समासवाक्ये
मैवप्युत्पत्तिरितिभावः। कश्चिन्नुवाक्यलोपवर्गानेनतत्रवाक्याधी। नृत कृताविष्टसधनत्वमर्थानक्रियाकर्मभावः। तादृशान्वय
बोधनेषामसामर्थ्यादितिवदंति। नचैवमसामर्थ्यादन्वयानुभवाभावेयोग्यतासतीत्यपिहीयेत। तत्राप्यसामर्थ्यादेवान्वय
ननुभवस्यसुवचत्वादित्यतआह। अनासन्नमपीति। तत्रवास्तवसामर्थ्यात्। अन्यथाकदापितत्रफलोपधानेनस्यादितिभावः।
नन्वाकांक्षासत्त्वप्रथमतएवकुतोनातयुरुषान्वयबोधः। सामग्रीसत्त्वादित्यस्त्वाह। यवेति॥ यद्विशेषणी। नतामिप्राप्ताभावे
नविशिष्टभावद्वयाकाक्षाविरहादितिभावः। उत्थिताकांक्षत्वात्। समंवेदिकत्वात्। अतएवेति॥ यदितात्पर्यवशादपिपुरुषेणान
न्वयबोधस्तदाजनितान्वयबोधत्वमात्रेविशेषणमुयादेयेतनतुतात्पर्यगर्भमितिभावः। वाक्यति। यथाकुलकादेवाकार्येके
मेतापवांतरवाकार्यबोधसर्वकएवमहावाक्यार्थबोधस्यर्थः॥ नव्याखित्यस्वरसोद्भावेन। तदीजंनुपदे। विशेषाणामनेननुग
मेनतज्ज्योपस्थितित्वेनहेतुतयह। नचक्षितीयः। कल्पेविकल्पसहः। तादृशयत्किंचिदजन्मत्वस्यातिप्रसंगत। तादृशयावदजन्मत्व
स्यग्रहीतुमशक्यत्वात्। एवमयोग्यानात्रेअपिपदेप्रतियोगिकुक्षौभिसिष्यतदजन्मोपस्थितित्वेनहेतुत्वेकारणान्तरविलोयप्रसं

राम०

२२

मि.श.

२३

वयोप्यतायाः संशयो हेतुरिति संसर्गव्याप्यधर्मवत्त्वसंशयो वाच्यः तथाच कथमेवमिति वाच्यं व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयसाम-
ग्रीत्वमिति तथा सति तत्र सर्वत्र वाक्यार्थसंशयाय तैः न चान्यादृशोपपत्ताभ्युपगमेऽपि तथात्वाय तैः उक्तसमाधित्वादिति दिक्।
योग्येति योग्यताभ्रम एव शाब्दभ्रम हेतुर्वाच्यः। अस्त्यनुगतस्याभावात्। तथाच तदभावे तदधीनो भ्रमो न स्यादिति भावः। ननु संस-
र्गाभावव्याप्यधर्मभ्रमत्वमित्यस्य मर्थेयत्वं संसर्गविरोधनधिकरणात्। विरोधित्ववत्तदधिकरणानधिकरणात् तत्र केवलान्वापि
महत्तावाकाशादेष सिद्धमित्युच्यते। हात रमाहगे हेतियत्र गेहे कदा विदपि ह्यसंसर्गस्तत्र संसर्गधिकरणात् याप्रतीतेऽपि हेतौ ध-
रो न त्वभावः सोऽपि संसर्गधिकरणानधिकरणो नैति तदधिकरणाधिकरणाभ्रमत्वग्रहः संभवति। तथा सत्यमतिप्रसंगः। यथाश्र-
ते तु ह्यविदपि संसर्गः तत्तत्कालीनतद्देहत्वमपि संसर्गाभावव्याप्यमस्तीति न घटाभावग्रहकाले तथा भूतव्याप्याभावनिश्चय इति
ध्येयं। तर्हि ति। अन्याभावसत्वेऽपि यद्वलात्कार्याभावः स एव हेतुरिति प्रकृतसंसर्गवाधकप्रमाविरहे वाच्यं। तथा सत्ये तदवगा। यथाश्र-
ते तु प्रकृतसंसर्गवाधकसामान्याभावो हेतुरित्याप्रसिद्धिर्भवतीति। ननु यदि न वाधकमानभावः तदा वाधकतानापत्तिः परस्परविरो-
धे हि न प्रकारान्तरस्थितिरित्यत आह। अतएवेति। नभावधीः नाप्यभावधीः उभयाज्ञानविरोधाभावादिति भावः। अन्वयप्रयोजक रूपवत्त्वं

राम.
२३

यदितदेकदेशापत्तिस्त्वन्यस्वप्नपयोपतावच्छेदकधर्मवत्त्वं वाच्यं तथा सत्याहसेकेति ननु पूर्वमेवाङ्गननिश्चयोऽप्येक्षणीये
ऽपि तु संदेहमात्रं तच्च स्वप्नपयोपतावच्छेदकधर्मवत्त्वं वाच्यं तथा सत्याहसेकेति ननु पूर्वमेवाङ्गननिश्चयोऽप्येक्षणीयोऽपि तु सं
देहमात्रं तच्च स्वप्नपयोपतावच्छेदकधर्मज्ञानादेव तस्य समानधर्मत्वादित्यत आह ॥ उपजीसेति सावेति वाधितस्थलेत्येकपदा
र्थसंसर्गविहितार्थसंसर्गपर्यदर्थनिष्ठः सेवनकारणत्वनिष्ठोऽस्य ताभावात् तत्प्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वमेवेति तदभावेऽप्य
तेत्यर्थः न च विषयत्वाभावमात्रं सम्पक्वघटसंसर्गत्वं गेहनिष्ठस्य ताभावप्रतियोगितीति प्रमाविशेष्यघटसंसर्गोपसम्भवाय ते न च घ
टसंसर्गो गेहनिष्ठस्य ताभावप्रतियोगिधर्मवानिति प्रमाविशेष्यतया तथाप्यसंभवापत्तेरिति वाच्यं तत्प्रतियोगित्वमात्रप्रकारकप्रमाविशे
ष्यत्वाभावस्य विवक्षितत्वात् तत्रापदस्य चाभाविशेषणापरत्वात् यदविशेषणत्वेनैकपदोपस्थाप्य कृतीष्टसाधनत्वयो रन्यथावैधेयोप
ताविलंवादेव प्राप्त इति तन्निराकराण्युक्तं तानुसाराप्रणसावुपपत्तेः ननु घटपदवाध्ययोर्ज्ञानत्वादित्यस्यो रन्यथाविध्यः स्वयमप्य
गीकाराच्च किंचाघक्षणावहीद्वेष्टांधवानिसयिवाक्ययोग्यस्यातः प्रागभावसत्त्वस्य ताभावाप्रतियोगित्वात् एवं च सृष्टेलेपि अपि
चद्व्यंसयोगी सपिवाक्यमयोग्यस्यातः तन्निष्ठस्य ताभावप्रतियोगित्वात् तस्यो गस्य न वप्रतियोगिविरुद्धत्वेऽप्यहत्तित्वाभावविशेष

मि.श.
२४

रांतर्हि व्याप्तिवदिहापि लाञ्छनेनान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रमाविशेष्यत्वाभावहेतुतापातात् न चेषापत्तिः अतएवोक्ता
व्याप्तिरप्यलथा भवतीति वाच्यं तथा सत्यं पदार्थसंसर्गोपर्यदार्थनिष्ठत्वं तात्त्विकप्रतियोगीति प्रमापिमपिशब्दधीप्रसंगतानि
न चेषापितरमुववतत्र तस्याविरोधित्वात् इदं तु आत्माभावपर्यवसानेन साक्षाद्विरोधित्वात् न त्ववेव तत्रापि साध्यसंसर्गग्रहे तत्सा
क्षाद्विरोधि किं नु करणविधटकं किंच प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वे तत्समानाधिकरणत्वेनात्ता तत्त्वमित्युक्तं व्याप्तौ तथा च तदंशस्य स्व
रूपसत्त्वप्राप्त्यो ग्याभावात्पताभावगर्भयोर्जातव्यभागे तु त्वतपालाघवाधनवतारेण उभयोर्जनकत्वे विनिगमनाविरहात् तत्त्वमेकैव ये
गपतानवा विनिगमनाडु भयहेतुत्वेपि मिलितस्य हेतुत्वादेव तरोयसंग्रह उपलक्ष्यार्थ इति वाच्यं अतोऽप्यभावप्रसताभावो वा नास्ती
ति विपर्ययस्य तोऽप्यतागर्भयोः प्रताज्ञानमात्रात् शब्दधीदर्शनेनाप्योप्यभिचारेण प्रत्येकहेतुत्वयक्ष्णस्य वाच्यत्वात् तस्य चाननुगमेनासं
भवात् किंचोक्तं द्वयवदेकपदार्थे अपरपदार्थनिष्ठासताभावाप्रतियोगिसंसर्गाभाववत्त्वप्रमाविशेष्यत्वाभावादिकं कुतो न योपपत्ता तुल्य
प्राप्यत्वात् तस्मादुक्तं रूपाश्रयत्वात् अननुगता एव प्रत्येकयोपपत्ताः ग्रंथस्तत्पलक्षणापरः तासांच ज्ञाननकारणयेन मिलितधीहेतुत्वे अ

राम.
२४

संभवः प्रत्येकहेतुत्वेननुगमः किंतु तावद्योग्यताविरहज्ञानमनुगममपिमिलितं हेतुः विषयवाधावाधाभ्यां प्राप्ता प्रमावेति ॥
तत्र वृत्तः तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गोत्पत्त्यलाभिमतापदार्थनिष्ठधर्मविरोधित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावे योग्यता तथा वा तात्पर्यविषयी
भूतविशिष्टवैशिष्ट्यसंसर्गोत्पत्त्यलाभाद्यपि विरोधीति नानिश्चयः । एवं सार्वभौम्याभावस्यापि संसर्गोत्पत्त्येवेति न तद
भौम्याभावग्रहे एतादृशयोग्यताज्ञानं संभवति येनानिश्चयः स्यात् । एवं द्वयसंयोगीत्यत्रापि सामानाधिकारणमात्रे विरोधप्रतिषेध
त्वं विशिष्टवैशिष्ट्यविरोधेवेति न योग्यतायस्मिन्नज्ञाने परज्ञाने तस्यैव विरोधित्वात् तदनुगतपदार्थसंसर्गोत्पत्त्येवेति तात्पर्यविषयीभूतोत्पत्त्य
श्रयत्वातिमतापर्यदार्थनिष्ठधर्मविरोधित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावः एतादृशसंसर्गोत्पत्त्यनिष्ठभौम्याभावप्रतिषेधयोग्यतावच्छेदकत्वप्र
माविशेष्यत्वाभावस्तदृशसंसर्गोत्पत्त्यदार्थनिष्ठप्रतियोग्यसमानाधिकारणाभावप्रतिषेधयोग्यतावच्छेदकत्वप्रमाविशेष्यत्वाभावे
स्तादृशा एक्यदार्थपर्यदार्थनिष्ठभावाप्रतिषेधसंसर्गाभावत्वप्रमाविशेष्यत्वाभावः स्वमादिः प्रत्येकमेव योग्यता प्रत्येकज्ञान
देवशाब्दन्वयबोध्यति न च मिलितज्ञानानाहेतुत्वप्रसंभविप्रत्येकहेतुत्वेननुगममिति वाच्यं । आत्वसंसर्गविरोधिविरहज्ञानत्वेनानु
गमात् । आत्वसंसर्गविरोधित्वचतुश्ज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वं तदुक्तं अनन्वयनिश्चयस्य प्रतिबंधकस्य सर्वत्राभावादिति । अत्र

मि.श.०
२५

थातत्वेताहेतुत्वेनोक्तपयोग्यताज्ञानहेतुत्वात्तद्व्यवहारो न स्या किंचित्कारतापत्तेः न च व्याप्तिज्ञानानामपि साध्याभावसामाना
धिकरणधीविरोधिसामानाधिकरणपज्ञानत्वेन हेतुत्वापत्तिः ॥ इष्टत्वात् न चाद्यो न्याभावगर्वेति विरोधः ॥ अनेयाधिकत्वमा
त्रव्यवधेदयस्त्वादित्योपयादितत्वात् ॥ न च गौरवैरातावज्ञानापेक्षया तावद्विरहज्ञानाभावहेतुत्वे वाचितालाचिवादवश्यकत्वाच्चेति
वाच्यं प्रमाप्रमयोर्विचित्रकारणात्तराभावात् ॥ अथवा अभिचारज्ञानविरहसकृतसहचारज्ञानस्यैव तद्वैतैरिति यायेनानुमितिहेतुता
पत्तेः ॥ न च विषयसत्तादेव प्रमातृदभावादेवाप्रमेति वाच्यं विषयस्य प्रत्यक्षमात्रहेतुत्वात् अतीतादिनायमभिचारात् अथवा अनुमिताव
प्युक्तप्रकारापत्तेः नापि विषयाभावस्य भ्रमहेतुत्वम् ॥ स घटस्तदातीतं ध्वनिस्तत्प्राप्तिप्रमाणभाववधेदेन गंधप्रतीतेर्भ्रमद्वयायाउत्पत्तेर्वि
ययवाधस्य प्रागभावरूपस्यातीतस्याजनकत्वात् ॥ अनुसन्नेतत्तत्प्रत्यक्षभ्रमेपि दोषांतरं कारणमनुमतमिति सर्वमुद्धतावधोपता
ज्ञानानां तावद्व्याप्तिज्ञानानां च प्रत्येकमेव शाब्दविशेषः ॥ अनुमितिशेषे च जनकत्वकार्याननुगमस्यादोषत्वात् ॥ शाब्दबोधसामान्येऽनुमिति
सामान्ये च यदज्ञानमात्रं यद्वैज्ञानमात्रं च कारणात् ॥ न चातिप्रसंगः विशेषसामग्र्यविना सामान्यसामग्र्या अकिंचित्कालादिस्वादिस्य पि
वदति न चैव घटने हगेह इति प्रत्यक्षेणुक्तेयतमयोग्यताज्ञानादिव्यवधारयति ॥ यत्तावज्ञानकूटसंप्रतिवधकतया तावज्ञानाभावकूट

राम.
२५

उभयमित्युक्तत्वात् नैवभावश्चकलकूटमात्रकारांप्रमाप्रभावैचित्रनियामकांतराभावस्योक्तत्वात् नैकेवलंशब्देतिरित्यस
ल्लिङ्गप्रामर्शजानुमितिभ्रमत्वनिर्वाहायोक्तत्वरूपयोग्यताभूतमज्ञानस्यावधितत्त्वज्ञानरूपत्वेनानुमितिहेतुत्वस्योक्तत्वात्॥ कश्चि
तुधराभावग्रहणसंसर्गाभावग्रहणविनाभवेतीति यत्संसर्गावच्छिन्नोपाभावस्तत्संसर्गाभावग्रहनियतः स इति हेनघटइति
ज्ञाने सति उक्तत्वरूपयोग्यताज्ञानासंभवइतिवदति। एतेनोक्तमव्याप्तिमुद्धतिप्रमेयमिति। नन्विदमसंगततथाहि। यद्यर्थपर्यदर्थ
तावच्छेदकोवच्छिन्ननिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाकाशादाववृत्तौ सुलभप्रसिद्धतथोप्युक्तत्वरूपयोग्यताज्ञाताप्रयोजिकावा
च्या। नचावृत्तावनुयस्थितेतादृशयोग्यताज्ञानसंभवतीति तत्तदृशयांप्रमेयवाच्यमिति धीर्न स्यादिसपर्ययत्विस्वदार्थतावच्छे
दकोश्रयगर्भायोग्यतामाश्रित्यगोले प्रसिद्धरुक्ता न चेदृशयोग्यतासंभवति। पर्ययसिचितीत्येकदर्थसंसर्गस्यपत्तिविनिष्ठासं
ताभावप्रतियोगित्वनियमेन तादृशप्रमाविशेष्यत्वाभावतानासंभवात्। मैवं। यत्किंविस्वदार्थविशेषनिष्ठसंताभावप्रतियोगित्व
प्रमाविशेष्यत्वाभावस्तदर्थविशेषस्य योग्यत्वेन तद्ग्रहस्यापि भावात्यक्तित्वदार्थनिष्ठसंताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावे
संसर्गत्वावच्छिन्नग्रहसंभवादिति भावः। नन्विदं प्रमागर्भत्वेन गुरुदुर्ज्ञेयं चेत्ततो आह। वस्तुतस्तथा तस्य मद्योक्तरीत्या कथितं प्राय

मि०श०

२६

नवोक्ताभावाप्रतियोगित्वमेवयोग्यतास्तकिमवधेदकपदेनेतिवाच्याअसंमवाइनहिवाक्यार्थद्वयः संसर्गविशेषः प्राग्व
वतिः निवापर्यदार्थविशेषः अपितुसंसर्गत्वावधेदेनसंसर्गः। यदार्थत्वावधेदेनपदार्थः। तथावसर्वस्याः संसर्गव्यतिः प्रत्येकं
प्रत्येकपदार्थनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेनसंसर्गत्वावधिन्नोपरपदार्थत्वावधिन्ननिष्ठात्ताभावाप्रतियोगीतिप्रतीत्यसंभवः नचै
वमुक्तेपोपतायामयितत्संसर्गस्यतथात्वेनतत्संसर्गत्वस्यप्रतियोगितावधेदकतयासंसर्गत्वावधिवेतथाभतावधेदकाभा
वप्रत्ययानुपयत्तिरितिवाच्यासंसर्गत्वेतादृशप्रतियोगितावधेदकत्वाभावस्यविवक्षितत्वात्। एवमुक्तेरूपयोग्यतायामपिनिर्वीच्य
मिति संक्षेपः। नचस्त्वपेपताहेतुः। अपितुसामान्यसामग्रीत्वेनविशेषसामग्रीचप्रमाणनकतावधेदिकातद्विभीवेनेसाशंक
मेनचित्प्रमाणाताप्रमाफलोपधानमित्यर्थः। आसत्तिश्चेतिनन्वेवमनासन्नमासत्तिभ्रमेरान्वयवोधविषयोनस्यात्। तत्रोपस्थि
तिस्वीकारेभ्रमस्येवासत्तितापत्तेः। अव्यवहितयदार्थोपस्थितिंविनाविशेषराज्ञानाभावेनविशिष्टबुध्यनुदयादासत्तिभ्रमेराप्य
चयवोधेतदावश्यकत्वाच्च। नैवतदुपधायकदाव्यवहितोपस्थितिर्नासत्तिरिति विवेक्षितं। व्यवहितोक्तपदाव्यवहितत्वेनमस्येव
सत्तितयासत्तिभ्रमस्थलस्याभावात्। नवोपस्यापकपदाव्यवधानंसाअतएववस्तुतैव्यवहितमव्यवहितत्वेनविपर्यस्यतीति

शम०

२६

वाच्यमौनिश्लोकादौपदाभावेनासत्प्रभावापत्तेः अतएवोच्चारणव्यवधानं सेति निरस्तं न च तदुपलब्धकस्य पदस्य तदर्थे स्यादव्यवहितो
तोपस्थायन उपस्थित्यनुकूलव्यापार इति यावत् स च केचिदुच्चारणव्यवहितव्यापारविनापदतदर्थे पारनुपस्थितेः
पुनश्चैतत् अनेन वक्त्रे दमव्यवहितो धरितं अनेन व्यवहितं लिखितमिति मे सत्येव व्यवहितोपस्थितपदोपलब्ध्या न्वयवधारित
वाच्यं एवं हि योजनादिनाश्लोकादवन्वयवोधेन स्यात् तत्राद्यवहितो धरितमिति ज्ञाने व्यवहितोपस्थित्यनुकूलव्यापारत्वात् षट्तिज्ञा
नाभावात् विशेषदर्शनात् किंचैकपदानंतरमित्यवधानप्रतियोगिवध्यं वाच्यं तथा चैकपदोपस्थाप्योन्वयेन विगम्यतां अस्
त्यभावात् न चैषा पतिः कृती एसाधनस्योन्वयवोधस्यानेन दोषेण दक्षितत्वादर्थतत्त्वज्ञासत्तिस्वीकारात् मैवं तदर्थोपस्थित्यनुकू
लव्यापारस्य विवक्षितत्वात् न चातिप्रसंगः एकपदानंतरं अपरपदस्य स्यैव तद्व्यापारत्वात् तच्च लिख्यनुमिसादिना लोभात्
अतएव श्लोकादौ योजनातत्त्वस्यैकत्वेनोच्चारणव्यवधानं योजनातत्त्वस्यैकत्वापत्तात् न च श्रुतवाक्यादस्यासत्प्रभावः उप
स्थायकव्यापारस्यैव तथा विवक्षितत्वात् तच्चोपस्थित्यनुमिसाद्यनुमिसादिना लोभात्
मान्यतोऽर्थोपस्थित्यनुकूलव्यापारत्वेन जनकत्वात् न च तत्त्वस्यैकत्वावधाने उच्चारणमन्याव्यवधाने यत्र तत्र कागतिरिति वाच्यं तत्र

मि.श.

२७

हितात्ययेमन्यत्रतत्रसतोप्युच्चारणास्याकिंचित्करत्वेनान्वयवोदानुकूलत्वात् अन्वयवोदानुकू
लोपस्थित्यनुकूलस्यचविवक्षितत्वात् तत्रविपरीततात्ययेसेवत्रयादितिदिक् । अन्वयवधानेनान्वयविरोधिव्यवधानाभावः । नचत्वये
येप्येवदार्ष्ट्यान्तरेऽन्वयवहितोक्तैस्तथातैरेवसहान्वयधसन्वेनप्रकृतान्वयविरोधित्वात् यत्रचनानाविशेषाकापदेष्टारणानंनरितो
द्येतेपिविशेष्येतेनान्वयवोधः । तत्रत्वत्वेकविशेषाव्यवहितेपिविशेषाणांतरेतयोरन्योन्यान्यसम्भवेनव्यवधानेपितदन्वयविरोधित्वा
भावेननाद्याभिरित्यवधेयं । तत्रत्वत्वेनपदतस्यमासक्तिः । पर्यवसितेतिश्रुक्वाकोपिनाव्याप्तिशक्ता । आचेति । नचैवमात्राश्रयोना
न्याश्रयइतिवाच्यं । उक्तैरेपसन्नातत्वात्तदोक्तानेचानुभवगर्भेनैतत्प्रासङ्गिकेतिभावात् । एतच्चयथाश्रतेविवक्षितेनपद्यिनान्योन्याश्रयत्वे
अस्ययानुभवानुकूलव्यापारतानानंतरमन्ययानुभवोत्पाददिति । किंचित्त्वयवहितत्वविशेषणानुययतिः । युगपदेवसर्वपदार्थवैशिष्ट्यात्
भवात्तस्मात्तैतानिप्रसूयान्वयवोधतात्पर्यकारोत्पेवमाकारकव्युत्पत्त्येवगतार्थेतिदृष्ट्याप्रत्येकेतिथथातवपदस्मरणात्तथाप्रत्ये
कपदानुभवपूर्वकेतावदस्मराइतिमतभेदेनदृष्टान्तः । तथापिपित्तत्तद्वान्नरवाक्यार्थवोधेनष्टत्वात्तावत्पदार्थरशिब्रितमहा
वाक्यार्थवोधेउक्तैवगतिः । तस्यान्यथानुययनेरित्यर्थइतिसंप्रदायः । वयंत्वत्कृतावत्ताकाक्षपेगणसन्नावात्पदार्थवदित्वाचांतरवाक्या

राम.

२७

र्थबोधः। तथापि नानाविशेषणैकैकपदार्थे दृष्टितवाक्यार्थबोधेनैव गतिः सम्बृंहलंवनस्मृतिरेव गतिः। अनन्यगतिकत्वात्
विशेषणानामन्योऽसमनाकाक्षत्वे। योग्यत्वे च तत्परस्परान्वयबोधाभावेन तत्तत्कलविशेषणसाक्षाद्व्योपविशेष्यमात्रान्वयि
तया तावद्विशेषणविशेष्येभ्यो गोचरसम्बृंहलंवनस्मृत्तावश्यकत्वादित्यर्थः इति विसः॥ अतएवाक्षेपेनानाविशेषणकेतुर्न।
अन्यथा तदन्तर्भावेन पलप्रकृतायां तदुपन्यासवैयर्थ्यात्॥ अथवा तत्र वाक्यार्थबोधस्थले तन्मूलकावात्र वाक्यार्थस्म
र्येवोपपत्तेस्तद्विचारे स्मृतावनन्यगतिकलोपन्यासविरोधात्॥ तस्मादिदं पर्यवसितं नानाविशेषणकविशेष्यबोधे युग्यतावदन्व
यबोधानुरोधे सम्बृंहलंवनस्मृतिनियमः। न चैकविशेषणविशिष्टे विशेष्ये तत्रापि विशेषणानुरधीरिति वाच्यं। एकैव धर्ममिदं
प्रकारकाच यधीतास्यैकवाक्ये तथाप्यप्रतीकारात् वाक्यार्थकर्मके कुलकादौ तदन्तीकाक्षादिमूलके न्यायादौ अत्रैव भवन्तीति
वाक्यार्थज्ञानेन ग्रंथादौ वा वात्र वाक्यार्थबोधनियमात् सम्बृंहलंवनस्मृत्समावर्तनियमः। न हि कुलकादौ वित्तुवाचेत्यादौ इत्यादि
पदोपस्थाप्यस्य वाक्यार्थस्यानुयस्यितवन्त्वयबोधः। न च तदुपस्थितिरवात्र वाक्यार्थबोधविना इत्यादि सर्वनाम्नः पूर्वोपस्थितपा
मर्थकत्वात्। तस्य च प्रकारान्तरेण स्थितौ पूर्ववाक्यवैयर्थ्येणैव सर्वतोऽग्रिमानित्यन्वयाबोधे कुतः। त्वाकाक्षायासमावेकुतो हेत्वन्वय

मि.श.
२८

धीः अतस्तत्र वाक्यार्थागर्भवाकांक्षाः न हि वद्विबोधमात्रे तदन्वयः एवं पंचाध्याये तत्र कर्महवाकार्यबोधेऽप्यत्र स्वाकार्यबोधानभ्युपग-
मेऽध्ययनलुपयतिः न त्वनेन तावदेकैव ज्ञपते किंतु दिने दिने किंचित् अतएव समग्रबोधनामसमर्थस्वल्पमुच्चार्य योजनया बोध्यते अस्म-
त्र घटमानये सादोत्तनियमः सामग्रीद्वयस्य एव गावश्च कर्ता यामेकत्र सामग्र्यनिपमेन तदुभयानियमात् एवं च यवावयवादिवाक्याद्वय-
सर्वत्रानन्वितसर्वान्वययक्षो ग्रंथकृतेभिः प्रतितिभिरमस्त्यक्तव्य इति सर्वे सुस्थं अन्वेतुयावद्विर्वक्तुर्वचनाविच्छेदस्तावद्विरेकैवान्वि-
तसर्वधीः विच्छिन्ने तत्र वाक्कार्यबोधपूर्वकोन्वयबोधः अतएवालोकार्थविच्छिन्ने अपरद्वयत्रयदार्थनान्वये लेश इति वदंति अत्र यद-
गर्भायामासौ संस्कारेति नानास्मरणीयमन्तरसहभावकल्पनायायात् एकोदा विवतत्रलेकशब्देनैकमेकैविभक्त्याप्येदेकत्वमुपस्था-
पित अनयनेधेयवैक्यैवैकत्वस्य न्वयः तथा द्वाविपत्रार्थेति द्रष्टव्यं वस्तुतः स्मरणीयमिति चित्करं अनावश्यकं च पिधेहि पदद्वयान्वयबोधानु-
कूलद्वयदार्थसमन्विताहारवदिति वाद्योपस्थापकपदसमन्विताहारवदिति वा सामान्यतोऽभिहितः विशेषानुमायिकजिगाभावादिति तत्र
देवदत्तस्येति नन्वत्र ह्येगोषेयवायवादि का अन्वयात् ततो याया अप्रसक्तौ तत्र प्रमाणन उपपत्तेरिति मैव द्विद्योगपि हि षोडशेन कर्तृक-
त्वप्रकारावोच्यति किंतु संबंधत्वेन संबंधश्रुतत्वे मेवे समदेतत् तथा च कर्तृत्वं ख्यात लिखने कर्तृत्वप्रकारकान्वयबोधार्थं ततोऽपानियमे

एम.
२८

प्रकृतेऽपि तस्यादिति भावः अतएव शङ्कते तात्पर्य इति । एतादृशितत्तात्पर्यमेव न लवति । तत्तात्पर्येकतया प्रयोगे वाः
 साधुत्वमिदं पक्षे पार्थः । न तुल्यं प्रकृतेऽपि विशेष्यत्वेन न्वयेतात्पर्यतादृशा च येव ततोऽयानसधुरिसर्थः । नत्विति यावत्तदुपलब्ध
 पक्षेऽर्थः । तेन यावदन्वयप्रतियोग्युपलब्धयकपदत्वेन न हेतुतोगोरत्वादिसर्थो लभ्यते । तस्मात्किपाकास्तेति । न च युक्तमे
 तत् । पदविशेषजन्यत्वस्याप्रयोजकत्वात् पदविशेषेऽन्वयविरोधी वाच्यः । तदपेक्षयाऽन्वयविरोध्यजन्यत्वस्य लघुत्वात् । प
 दान्तिर्भावे गोरत्वात् । पदवापरमुक्ते । साधुत्वात्पदवाहारा इति । तत्रा एवमपि पदवाहारा नियमान् स्वयमेव साधुत्वज्ञानस्या
 हेतुत्वमित्यभिधानात् । अयं शास्त्रकपदघटितवाक्ये तदर्थान्वयानुभवाभावात् । किंच पदश्रुतनास्ते पदेष्वभिप्रायि
 कमुत्रेयं । न च वक्तुरभिप्रायविषये नियमतः यदस्ति । न च श्रोतृस्तदभावे निश्चयाभावेन तदभिप्रायविषयानुमितिरभा
 सत्येव पदज्ञानमात्रस्यैव प्रयोजकत्वादिति वाच्यं । मीमांसकेनपि हेतुनिर्गदिते श्रोतृर्नैवापि कादेराभिप्रायिकपदभाव
 निश्चयवतोऽप्यहाराभावेनान्वयबोधानुपपत्तेः । न च श्रुतेरितेपि हेतुवाक्येऽर्थवाहारेऽपि भसंगतिरिति वाच्यं ।
 श्रामोक्तत्वेन निश्चयविनाऽप्यहारा लक्षणाया रकल्पत्वेनेष्टव्यतैः । अपिच यत्र यद्वत्तरे विनापि साधुत्वेन यथावदिति विशेष्यपदेत

मि. श.

२९

त्रविशेषाणापदाध्याहारो न स्यात्तथावतत्र विशेष्यपदोपस्थितिमात्रेणान्वयबोधोपपत्तेः न च समानविभक्तिकविशे
षाणापदं विना विशेष्यपदं अभेदत्रयबोधेन साधित्वमिति वाच्यम् । इष्टस्वर्गपदोभेदान्वयबोधस्य विधौ वक्ष्यमाणत्वेन व्यभिचारदि
ति । अत्र ब्रूमः । पदे विशेषेणान्वयविरोधत्वात् एककारणपरिशेषापत्तेः । अन्वयविरोधितावच्छेदकाप्रतीतावन्वयविरोधि
त्वाप्रतीतिश्चान्वयबोधजनकतावच्छेदकशून्यत्वादपत्तिविरोधित्वनामतस्माद्विभक्त्यादिसममिव्याहृतपदत्वेमेव विशेषः
ननु दनुभावकं तद्विभक्त्यदिसममिव्याहृतमेवेति चेत् । न । विभक्त्यादिसममिव्याहृतपदत्वेन ह्यनुयुक्त्यपि तान्वितशक्त्युप
सृष्ट्यस्यार्थानुभवजनकत्वात् । अन्यथा तात्पर्यमात्रादेव निर्वाहे ह्यतिक्लृप्तनाकापिन स्यात्तात्पर्यस्यावश्यकत्वात् । किंच द
त्तनुयुक्त्यपि शब्दान्वयबोधविषयत्वं पदितदकाशादिपदानाशक्तिकल्पनान्न स्यात् । समवायसंबन्धेन स्वार्थापस्थापने इ
तरयदेवान्वयबोधसंभवात्तदप्युक्तमीमांसकेन सादितदपि मंदम् । उक्तपुत्रापदस्यैवान्वयबोधोपयोग्युपस्थितिहेतुत्वे
नान्वयबोधानुक्तलोपसृष्ट्यकत्वेन सामान्यतोपिवक्तुमिष्टायस्यपदविषयत्वात् । विविधाभिप्राया विषयत्वेपि सामान्यतस्त
थाभावात् । न च पदत्वेन तथा अभवति श्रयक्यमेमिति वाच्यम् । समानप्रकारकविशेषिज्ञानस्यैव प्रतिबंधकतया यदज्ञोपस्थि

राभ.

२९

तिरेवाननियामिकेतिनिश्चयेपिस्तरात्पातस्यावतथाभावेनान्वयवोधानुकूलत्वेनतदसिप्रत्यविषयत्वात्। नचेव नैयायिके
नैपिधेहीतियदेः। तथाप्युपस्थितिस्त्वयवोधागमितिनिश्चिन्वतामीमांसकस्यपदाभाहाराभावेः। न्वयवोधो नस्यादितिचेत। न।
इदपिधेहिपदइतरान्वयवोधा नुकूलसमभिध्यात्स्वदित्यकारिकाया अनुमितेरेवमदविषयत्वात्। यदस्यस्योक्तधुक्त्या। तथाभा
वात्। पदत्वेनज्ञानस्या किचिकरत्वादिति तदर्थज्ञायकत्वज्ञानस्यैववर्गलोपाद्यनुरोधेनार्थीयस्य। यकत्वात्। तथाभावात्। पदत्वेनज्ञान
स्या किचिकरत्वादिति तदर्थज्ञायकत्वज्ञानस्यैववर्गलोपाद्यनुरोधेनार्थीयस्य। यकत्वात्। तदर्थमवाप्यत्रपदज्ञानानुमरणात्। नचैके
प्रकारेणापदज्ञानेपिनशक्तिरीतिवाच्ये। शक्तेरपिस्त्वन्वयप्रयोजकत्वेनज्ञानतंत्रंनलो श्वरज्ञानत्वेनेतिवक्ष्यते। तथाचप्रकृतपिनका
चिदनुययतिरितिदिक्। वक्तव्यः शक्तिर्यत्रताता तत्पदज्ञानमेवपदार्थस्मरणा व्यापारकमनुभावकं। ननुशक्तिधीरपितदातनोपदा
थोपस्थापिकान्वयानुभाविकत्वेत्येववक्ष्यतइत्येवमसीय। पूर्वकारण। परंकार्यमितिपदार्थलोचनयान्नाकनिराकरोतिनेति
यदर्थेति। तथाचघटादिपदद्वयादिपरमिसव्यवहारापत्तिरितिभावः। भूतार्थस्येतिपरिणतिविस्मयिसादिवाक्यस्यातदुदीरिते। तदनुभ
वेत्यर्थः। अग्रेनुतत्यतिपाद्यकत्वेप्रतिपत्ति सामान्यपरमितिनयानरुक्तमित्यविरोधः। ननुतत्यतिपाद्यकत्वेत्यतिपादनानुकूलवर्तने

मि.श.

३०

पारविषयत्वं ननु तत्प्रतियोगिजनकत्वमात्रं। अतएव न प्रतिपादकत्वमुक्तं। नैवं मन्योऽन्याश्रयावकाशः सस्वरसादृश्यान्तरमाह।
प्रशंसेति। तथा च प्रवृत्तिपरवाक्यमिति व्यवहारविरोध इति भावः॥ लाक्षणिकस्येति। गंगापदेन पूरस्मरणां तेन च तीरस्मरणां ननु
तीरप्रतिपत्त्यनुकूलो गंगापदे संवंध इति तत्राव्याप्तिरिति भावः॥ ननु नोक्तक्रमेणातेरस्मृतिः तस्याप्यदर्थत्वे विभक्त्यर्थानन्वयस्यैव दृष्ट
मागालात्। तथा च लाक्षणिकस्यैव प्रतिपत्त्यनुकूलस्यार्थाविनाभावस्य संवंध इत्यशङ्कतेत्येति। ननु तत्समयावच्छिन्नः पुरुषस्तथा
प्येवैतत्पुरुषेर्दोषात्तरमाह। गंगेति। मुख्ये वाधक इत्युपलक्षणाः स्वार्थाविनाभूतयोर्गोत्व इति च द्रष्टव्यं तेन मन्त्रादिप्रसंगे वारितो भव
ति अन्यथा परिहारस्तत्तापन्नैरिति॥ ननु प्रतिपत्त्यनुकूलसंवंधवत्त्वं सामान्यतस्तत्सर्पसचसंवंधोद्धाशक्तिर्मुद्ध्यार्थवाधेच्छार्थाविना
भावश्चेति कथं तद्दीप्तिरिति। अतो दोषात्तरमाह न स्यादिति॥ प्रमुक्तः परप्रतिपत्तिविषयो हतः ननु जनितः मौनिश्लोकाव्याप्तिभयात्। ननु व
त्तु रीत्याप्येवमयवोधयुगापत्तत्राभयोरेकदं नु भवेत्सहस्रवृत्तिरिति सिद्धतो भजे तेत्यत आह। गंगेति। सहस्रवृत्तिरित्यस्य सहस्रवृत्तिसाधक
त्वे व्युत्पत्तिनिश्चये विशेषदर्शनादकदाऽनेकार्थप्रत्ययेन वत्तु रीत्या उभयांशुभावेन ध्यामात्रस्यैकमिकानुभवाभ्यामेव निर्वीहृत्सावृत्तिरेव क
ल्प्यते॥ तथैव व्युत्पत्तैः। एकदेश्वारो एकमात्रांशु भवेज्जनकत्वकल्पनात्॥ अतएव यत्रैकोच्चारण एव नातीत्यनुभवदर्शनं तत्रैकोच्चारणो

राम.

३०

नाथोनुभवजननव्युत्पत्तिनिश्चयादेकदैववानाथोनुभवोनाद्विनिःकरणौकलादिति शक्तत्तृतीयाविभक्तादौस्तयोचं इ
मसोभयवाचिपुष्पवतादिपदेव एतद्योपर्वसुटं व्युत्पत्तिवैविध्योपासकदसकदुभयार्थप्रसयनात् न चोभयानुभावायेष्टः
कतरवाकोयदितैकदैवैत्यव्यभिचारायः श्रद्धेतौवाक्यभेदाव्यक्तत्वादिति वाच्यं ॥ पूर्वोक्तविशेषदर्शनेयुगपदनुभवे
श्रद्धाकवाक्यान्तर्भावेनातादृगिष्टयाश्रविरहादिति भावः ॥ एकैकोच्चारणो ॥ एकास्मिन्वाक्येन विदुगपदिमावर्थाचनुभा
वयत्वितिवक्त्रिष्टयामाद्वितिकल्पकमेवनास्तीति युगपदुभयानुभवः श्रद्धासंभृतसामग्रीकतयान्नास्मापिदुरपवादः इदं वा
क्यमिमावर्थावोचयत्विसिद्धिप्रायेपितथा ॥ अद्वैतौवाक्यभेदात् ॥ न चोक्तविशेषदर्शनादेतादृशीवक्तुमिष्टसंभावितेति ॥ युक्ता
दिनाशेशोकार्त्तस्य उच्चारिदिह द्वादर्शनेन बाधितेपीष्टसंभवाविशेषदर्शनस्यासर्वविकलाच्चावस्तुतेस्तविशेषदर्शनमेव न
एकोच्चारणो एकोनुभवजनकत्वे दर्शनात् एकावकावकत्वं कर्तनत्वेकानुभावकत्वमात्रात्कल्पकाभावात् ॥ गौरवाच्चाकस्य चित्र
थाव्युत्पत्तावपिन सहस्रं उच्चारितादिसिद्धिनिमित्तः ॥ अत्रिस्तथाभावात् एवं वेदस्य युक्ताव्युत्पत्तिरेव न तादृशीतदावक्तुमिष्टयोयो
गयथाप्रवेशोपावार्थविदेवकोच्चारणो बोधयत्विति ॥ मात्रमात्रतर्गर्भवत्रभिप्रायमात्रेणानाद्वितिकल्पनं ॥ उक्ताभिप्राय

मि. श.

३९

स्थल इव युगधनुभयसामग्रीसमावेशादिति मनसि ह साह । अत्र ब्रूमः इति एकताक्यात्तमेवेरायौगपचात्तमेवेरावाय
दिविशेषदर्शनात्तमिप्रायःतदामालुतुष्यनुहर्षनश्रुतिमाप्यातएकौचारगात्तमेवेरावायुस्यादेवपुमिष्टायानियतुमशक्य
त्वात्तदंतमेवेरापिवक्तमिप्रयास्वीकारेत्तवाहन्निरपिक्तमनस्यादितिभावः । नन्वाहन्निकल्पकतास्यमिति सत्संपरतुष्टाय
दनेकार्यानुभवसामग्र्येवनशब्दस्यैकदेकानुभवजनकत्वस्वभावत्वादिसत्ताह । अतएवेति यतएवनशब्दस्वभावोऽपि तु तसि
र्यथहमात्रपेक्षेसतएवपुष्टवत्ताविषयदेउभयपरेनाहन्निरितिभावः । अनुसामग्रीतौल्यमेवानेकमात्रानुभवजनकत्वस्वभावत्वात्
नचपुष्टवत्तादियदेवमिचारः व्युत्पत्तिवैविध्यविशेषादिसत्ताह । प्रथममिति तस्माद्विनिगमकाभावात्तुभयोरज्ञानयुगय
ज्ञानवाप्यात् । नन्वाहन्निरिति नलभावसिद्धिरितिभावः । अथेति । अशतेः सिद्धसाधनवाराण्यविवेदपदमिति । एकमात्रानुभावक
त्वेवाधोजासादीनामपि तदनुभवविषयत्वादित्येकशक्तिविषयमिति विशेषणतैनेवशक्तिविषयस्यैकस्यैवानुभावकत्वलभते ।
एकशक्तिविषयत्वावधिन्नस्यैकत्वेनविवक्षितत्वात् । एकपदोच्चारणत्वात्तस्मैकौच्चारणान्नमि विनानार्थशक्त्येकपदोच्चारणत्वा
त्ततेनविभक्त्यादिपदेनचमिचारः । नन्वेकमात्रानुभावकत्वमननुभावकेउभयपरेऽशतोवधितमितिरुचेराहयेदिति । स्वकीयश

शम.
३१

त्वेतदविषयाननुभावकत्वेसाध्यायथाश्रुतेऽपरपक्षेचित्तसार्थानुभावकत्वादावापत्तेः अतएवपदत्वादिसवच्चरादियदेवमिवा
त्रानार्थत्वादितिहेतुरुक्तःतदर्थसुक्तानार्थान्नानार्थत्वादितिनिहयाधैवाधानवकाशराहसामर्थेतिननुयद्येतादृशिए
लेएकदेवान्वयधीतत्वेकवाक्यतापत्तिःतानभेदेनवाक्यभेददिसतआहवाक्येतिअर्थेकस्यैकवाक्यतालक्षणात्वादितिभावः
।गोतिननुशक्यपरेकरानुभवेपिशक्यलक्ष्ययोःकथमेव।अनुययतिवीविलेवेनलक्ष्मोपस्थितेर्विलेवितत्वादिति।मैवं
शकोपस्थितेतदन्वयानुपयत्तोलक्ष्यतात्पर्यग्रहकालेशक्येपितात्पर्यग्रहसंभवात्।घोषमत्स्यावितिसमुदितद्याजल्वयानुपयत्त
मयोहमयधीसंभवाच्चानन्वेवंसकडञ्चरिताञ्चदेवान्वयानुभवइत्यपिनियमोभयेतनचान्वयानुभावकत्वाभावगर्भाकाक्षेतिजनितानु
भवेआकाक्षाविरहजातुभवात्तमितिवाच्यतात्पर्यविषयानुभावकत्वाभावगर्भायाकाक्षापातत्रापिभावादिति।मैवं।सामर्थ्यसत्त्व
ष्टापत्तेः।अन्यथातदभावादेवतदभावइतिदिक्।एवंप्रथमेच्चारशास्त्रपर्यवमितत्वादिदमेवयदनुभवात्तरजनकालेस्वतः।य
त्तोवाविसामर्थ्यकत्वेननुजनितान्वयबोधात्मानिकाक्षत्वं।उभयोस्तात्पर्यविषयत्वेएकानुभवसिद्धवथाकाक्षसत्वात्।एक
देशसिद्धौसमुदायासिद्धेः।एकज्ञानसिद्धाद्युभयासिद्धेरितिदिक्।यथेतिस्वमतेदृष्टान्तः।ननुस्वतंत्रादिद्योच्चरितत्वंतत्परत्वंकथं

मि.श.
३२

मध्यापकतात्पर्यनिर्वाहमित्यत आह तदिति लाघवादिमिमांसायां सा पूर्वकथं तदवधारणमित्यत आह अनादी
ति ननु चारणानादित्वदृष्टान्नतात्पर्यानादित्वं त्वयोच्यते तदेव नास्तीति शक्यते अथेति तथा चारणानादित्वेऽर्थसिद्धमेव
तात्पर्यसादित्वमिति भावः अनुगतेति पक्षतावच्छेदकापरिचयविसंमानाधिकरांसाध्यसिद्धेति भावः पुराणाय च मोवेवदुस
मन्त्रापि वेदप्रयोगादंशतः सिद्धसाधनं माभूदित्यत आह सुख्येति सुख्यार्थेति अनुगतप्रवृत्तिनिमित्तात्तानि सुख्यासुख्यविभा
यनुपपत्तेरित्यर्थः ननु माध्यदिसादिशाखासमुदायोऽस्तपक्षतइत्यत आह समुदायस्येति स्वर्गेति शब्दतदुपजीविप्रमाणा
तिरिक्तिप्रमाणाज्यप्रमित्यविषयार्थकत्वमित्यर्थः अन्यथादिशब्दार्थानिर्वचनादिति भावः हीति शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरि
क्तप्रमाणाज्यप्रमित्यविषयार्थकत्वमित्यर्थः अन्यथादिशब्दार्थानिर्वचनादिति भावः तहीति पक्षतावच्छेदकमानन्तरमनुमा
नावतारादिति भावः विवादो विप्रतिपत्तिः ननु कौधर्मवच्छेदेनैव विवादपदत्वमास्तमित्यत आह भारतेति तथा वतत्राप्येवं विवादा
यत्नेः अनतिप्रसक्तस्यैवावच्छेदत्वादिति भावः ननु भारतादिविवादसंभवेदित्यर्थः तथा सति प्रकृते कस्य भावात् असतः सिद्ध
साधनस्य विवादो देवाभावात् विवादसंभवे तत्साधारण्यकृत्वात्मादिति साध्यविकल्पद्वययितुं पृथक्त्विकंचेति नप्येति साधु

राम.
३२

१
व्यापारविषयत्वेनेत्यर्थः। ननु सादित्वं न प्रागभावप्रतियोगित्वं अपि तु सजातीयत्वं साम्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वमित्याहुः क्वनिषेधेति।
नापीति। पश्यमानेति। तथा च तत्रैवानैकान्तिकमिति भावः। तज्जातीयइति। तज्जातीयत्वं साध्यमित्यर्थः। तर्हीति। स्वतंत्रप्रणीतं अत्र
निधर्मवत्त्वं इति ब्रुवन्नेदं न स्वतंत्रप्रणीतमित्युक्तं भवति। स्वतंत्रेण व्यवदेशः प्राधान्येनेति न्यायादिति व्यासस्य नममेति व्यवदेशेन स्यादि
ति भावः। ननु तत्र स्वतंत्रमपि तु सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारितजातीयत्वं साध्यपदीयतादृशमुच्चारणान्तेनैव व्यवदेश इति नियामकमित्यु
त आह। स्वतंत्रं वेति। तद्यत्किं त्वत्त्वच्छिन्ने उच्चारणानपेक्षत्वेन मापि उच्चारणालावच्छिन्नानपेक्षत्वेन व्यासस्याप्येनैव तद्व्यं न सजातीयत्वं
अपि त्वानुपूर्वीविशेष इत्युच्येदेति। अत्र माह किंचेति तदेति। आद्यभारतादि पूर्ववर्तिनस्तदृशस्याभावात् निष्ठार्थस्य च न तत्त्वदित्यर्थः। अ
थेति। वेदजातीयं यक्षः स्वतंत्रं तत्त्वं साध्यं तत्त्वत्वेन यदुषप्रणीतत्वं मित्यर्थः। शब्देति। शब्दस्तदुपजीवि च शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानोपजीवति
यावत्तत्त्वाप्रमाणाप्रामाण्यमतिरिक्तं यत्प्रागजन्मप्रमित्यविषयार्थकत्वे सतीत्यर्थः। तेन प्रत्यक्षशब्दजन्यजीव्यमानादिविषयलोकादिविश
हन्तिः न च प्रथमप्रमाणपदवैयर्थ्यप्रमाणार्थयद्वजन्यवाक्यार्थज्ञानमुपजीवतीत्यर्थे लाभार्थतदुपादानात्। अथ शब्दजन्यप्रहृत्यादि
मूलकादृष्टवृत्तिश्चेत्क्षरादिविषयविषयकलौकिकवाक्यातिथ्यामेरशक्यपरिहारत्वात् साक्षात्परं यत्प्रागभावपेक्षामात्रपरित्याग्यजाति

मि.प्र.श.
३३

तायाः न च कुर्यापियमातां प्रामाण्यार्थं विदुः मयेक्षते किं नु निर्वहार्थं अपेक्षते नु देहोपजीविप्रमाणां प्रामाण्यार्थं मपि वेदं अत्रो
पजीवितार्थं वा क्यार्थं ज्ञानपर्यंतं धावनं प्रत्यक्षेण चेन्न शब्दश्चैव शब्दापत इत्यादिप्रयुक्तवाक्यातिव्याप्तिवारणाय तस्य शब्दप्रत्यक्ष
मूलकप्रमाणासात्रमर्थत्वात् ननु तज्जन्मवाक्यार्थज्ञानोपजीविप्रमाणाविषयार्थकत्वे अतएव शब्दयदमप्यर्थवत् अत्रथा
शब्दस्यापि प्रमाणास्पृष्टगोचरज्ञानोपजीवित्वेन शब्दोपजीवितया तत्तदगुणादनिनुपपत्तेः न चैवमपि अतिव्याप्तिः चेन्न वाक्योद
यमर्थो ज्ञात इत्यादिवाक्यानां चेन्न शब्दजन्मवाक्यार्थज्ञानं विना संभवादिति वाच्यं चेन्न शब्दजन्मवाक्यार्थज्ञानाभावे यिवा क्यार्थज्ञानमा
त्रेता तादृशवाक्यसिद्ध्या तदनुपजीवित्वान्पि दाशब्दोपजीविता समानविषयकशब्दजन्मज्ञानसापेक्षता अतएव न चक्ष्मादावुक्तानि प्रम
गः एवमपि प्रमाणापदे तदर्थमेवान हि स्वर्गोद्यागादिजन्मोऽप्यजन्मत्वे सति जन्मतादिसादित्वां स्वसत्तया भेदशब्दमुपजीवति अपि तु
प्रमाजनने न चैव योगजप्रत्यक्षविषयत्वदेरार्थस्यासंभवः तस्य योगविध्युपदेशकशब्दोपजीवित्वेपि समानविषयकशब्दानुपजीवित्वा
दिति वाच्यं अग्रिमप्रमाणापदे नैव सत्त्वरणात् न हि योगिप्रत्यक्षशब्दतत्समानविषयशब्दोपजीविभ्यामतिरिक्तप्रमाणाजनकमास्ति यो
गजन्मस्य प्रमाणाव्यापारतया प्रमाणात्वात् मनसश्च सत्त्वरणात् शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तमने जन्मतश्च दृढबुद्ध्यादिभिरसम

राम.
३३

ववासायासाधारणाशरीरमादिवासायायवाग्रिमप्रमाणापदस्यासाधारणाज्ञानकरापरत्वात् नचयोमिप्रसक्षस्थलेयोगजव
र्मादन्यदसाधारणमास्ति। अतएवाग्रिमप्रमितिपदमप्यर्थवत्। शब्दतुपजीविप्रमाणातिरिक्तसाधारणाकराज्ञान्यवेदार्थ
गोचरस्मृतिविषयार्थकत्वेनासंभवात्कित्वात्विशिष्टज्ञानादेः स्मृतिकरास्यप्रमाणात्माभावेनविशिष्टातिरिक्तत्वात्स्मृतिश्चन
प्रमितिननुभवत्वात् अनुभवपरत्वाच्चप्रमितिपदस्यातएवज्ञानलक्षणाधामपिप्रसंगेविरितः तत्रज्ञानस्यप्रमासन्नितात्। म
नसश्चसाधारणानवेदार्थगोचरायावेदोपजीवित्वाच्चसामान्यलक्षणाद्युदिवहिलिद्रियप्रत्यासत्तिरपिर्हिस्वजन्यज्ञानसमान
प्रकारकत्वेनप्रमितिर्विशेषानहिप्रमेयत्वादिनातज्याधीर्वेदजन्यप्रमितिसमानप्रकारेणचस्वर्गसाधनत्वप्रकारिकासवेदा
नुपजीविप्रमाणाज्ञान्यसाधारणाकराज्ञान्यावामनोमात्रकराज्ञान्यत्वात् नचवेदव्याख्यानेभगवत्कृतेऽतिव्याप्तिः वेदाः
केनचिद्व्याख्याताः महाजनपरिगृहीतत्वात् इत्यादीनांतदुभयातिरिक्तप्रमाणात्वात् अर्थपदस्यतात्पर्यविषयरतयाव्याख्यानसवे
दतदर्थबोध्यबोधकभावतासर्थकत्वात् नचैवंवेदार्थस्यतज्जोचरत्वात्संभवः स्वसमानप्रकारकत्वेनैववासात् नहिवेदतद्व्याख्या
नयोक्तृप्रकारकधीजनकत्वसंभवोऽभेदापत्तेः। अतएवसंकेतग्राहकेभगवद्वक्त्रेनातिप्रसंगः तदर्थस्यतदुभयलिङ्गप्रमाणा

मि.श.
३४

गोचरत्वात् न वा युर्वेदादौ दृष्टार्थे व्याप्तिस्तस्य परमतेऽवेदत्वेन तदुभयसिद्धादृष्टार्थकमात्रस्य पक्षत्वात् एतावदेव समानविषयकस्म-
त्पदौ गतमत आह शब्देति शब्दजन्यज्ञानाजम्पेति कृते अत्रुनिकवेदाव्याप्तिरिति वाक्यार्थपदोपादानेन च सा तथापीति वाच्यं वाक्यार्थज्ञा-
नस्याहेतुत्वात् तद्विनापि सजातीयस्याविगातादृष्टावेदजननात् न चैव शब्दयदत्ता गजन्यवाक्यार्थज्ञानाजम्पेत्वेव युक्तं अस्मन्मते सत्यतवि-
शेषावैयर्थ्यात् तन्मते व्यावर्त्तय प्रसिद्धेऽत्र जन्यज्ञानासिद्धिदशायां प्रथमं जन्यता नाजन्यत्व स्पष्टं हत्वा तत्र अक्षयकपोरुपेयत्वानुमा-
नाच्चाजन्यज्ञानसिद्धेः न च वेदसमानार्थकस्युक्तमोक्तमुक्तवक्तुः इति व्याप्तिः स्वविजातीयशब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानासत्त्वकविवक्षायां व्यावर्त्तय-
दवैयर्थ्यादिति वाच्यं प्रमाणाशब्देनैव वारणात् तस्य महाजनपरिग्रहीतार्थकत्वात् अप्रमाणाशब्दव्यवहारेऽसत्यं नैव भावात् अप्रमाणाश-
ब्दस्यानर्थकत्वात् महाजनपरिग्रहश्चादृष्टार्थकाध्ययनयोग्यत्वमिति न काप्युच्यते नैवैव सायंतयदवैयर्थ्यं दृष्टार्थकपरागादिव्यावर्त्तक-
त्वात् न च स्वाध्यायेत्येवमिति विविधविरोधः अथ यनकमेत्यदितत्त्वकेदत्वस्येति वाच्यं एतस्येभ्यमतसिद्धत्वेन पक्षतो वदकत्वात् स्व-
रयत्वे दृष्टार्थकेश्चत्वाक्यत्वं मस्माकं नित्यानुपूर्वीकत्वादियेषां तदवच्छेदेनैव ध्ययनविधेः वाक्यतत्त्वात् सत्यं तस्य स्मृत्यादि साधारणप्राप्तं वा-
रणायंतवाराचशब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजम्पेत्वं युक्तं प्रमाणपवत्तया तन्वेदस्य प्रामाण्यमिव प्रसक्तमूलकत्वेन शब्दांतरस्य विजाती-

राम.
३४

यानुपूर्वीकस्य प्रामाण्यं शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वेन तथा च शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वप्रयुक्तप्रामाण्यत्वावधेद्वेत्तादिजातीय
तदर्थकशब्दत्वं तद्व्युत्पत्तं विवक्षितं शब्दयदं च तादृशवाक्यान् भूतपां। तेनैकदेशस्यापि वेदतया तत्रापि देव्ययनवाच्यो लभ्यते। अतएव चत्वारो
वेदप्रजाय इति संग्रह्यते। अन्यथा समुदायवृत्तित्वे वेदत्वस्य तद्विरोध इति सर्वमुच्यते। सजातीयेति। समानजातीयानुपूर्वीकशब्दोच्चारण
नयेक्षोच्चारणादियं जातीयत्वमित्यर्थः॥ आद्येति। निष्ठार्थस्याविवक्षितत्वादिति भावः। ननु तद्जातीयत्वं तद्वृत्तिधर्मवत्वमिति धर्मात्तरेण सिद्ध
साधनमिति शक्यं धर्मयक्षकमेवाऽमानमाह॥ अथ चेति। प्रामाण्येति। महाजनपरिग्रहत्वावधेद्वेत्तादिसंयोगः॥ महाजनपरिग्रहश्च ग्रहणा
धारणानुष्ठानादिरित्यर्थः। ननु चरित्यागादिहृत्त्रियागत्वादेव्यभिचारो मा भूदिति वाक्यधर्मत्वविशेषणं॥ तावन्मात्रं चेदानीं तन्वेदत्वादावेनका
तिकमित्यभयमुपात्तमिति भावः। तेन प्रामाण्यतावधेद्वेत्तादिसंयोगात्तद्वृत्तित्वं तदा इदानीं तन्वेदत्वेव्यभिचारोपदिचतद्वेत्तिधीजनक
त्वं तदा योपवाक्यत्वेव्यभिचारः। प्रामाण्यशब्दमेवेदत्वमिति। तस्यैव तदनवधेद्वेत्तात् अस्मिद्विधेति ह्युपगमलप्रकवेदितव्यम्॥ ननु तेषां
मापक्षत्वे तत्र संदिग्धानैकान्तिकत्वे परमते स्यात्तस्य हेतुमत्तिसाध्याभावसंदेहोऽपि ह्येक इति प्रकारं तस्मात्तद्वेत्ति। ननु पारिभाषिकमित्याह
तवापीति। गुर्विति स्वस्य कथने। अध्ययनपूर्वकत्वमात्रदेवेष्टसिद्धेरेत्यवधेयं। ननु स्वयं भूरेष भगवानि सादिवाक्यवेदस्य निसर्गप्रतिपा

मि.श.

३५

दयस्वायकसादिसतआहा स्वयंस्तरिति॥ अथात्रौद्वरीस्थे जायते इति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधेन सर्वत्रौद्वरीवेष्टपितव्येति स्मरेय
थाश्रुतार्थवाधः कल्प्यते॥ स्मरेतेन लभत श्रुति सापेक्षप्राप्तायाः प्रत्यक्षवेदविरोधेन नूलभत वेदानुमानात् पथाश्रुतेष्वप्राप्तापि न
रीयात् तथेहापि तिभावः नित्येति नित्यतया निर्दिष्टत्वेनैव प्रामाण्योपपत्तेरिति निर्दिष्टत्वे हेतुन यानित्यत्वं बोध्यं ननु प्राप्तापि हेतुत्वे
न लौकिकवाक्या व्याप्तेः तथा हीति॥ वर्यात्मइ संशतः सिद्धसाधनवारणाया समवेतत्वे सतीति ममवाये सतीत्यर्थः तेन समवायस्य
संबंधसामानाधिकरणोत्पत्तिमत्त्वं लभ्यते अन्यथा समवायप्रतियोगित्वसामानाधिकरणार्थप्रतियोगित्वविशेषावैयर्थ्यापत्तेः न चास्म
तेशब्दादिसमवायवत्तया शब्दे हेतुसत्त्वेऽपि परमते कथं हेतुसिद्धिरिति वाच्यं॥ सादृश्यादीनां तन्मते तत्र समवायात् उत्पत्तिरथ तत्र स्वसमानका
लीनयदार्थप्रतियोगिकबंधसामानाधारसमयमात्रनिर्वाच्यं अथथा तादृशसमयसंबंधहेतुललाभे व्यर्थविशेष्यत्वात् वस्तुतस्तद्दृशसमय
संबंधयरमेवोत्पत्तिर्यदसमवाये सत्पुत्पत्तेरित्येव हेतुः कथायां भूमादिसेवप्रयोक्तव्यमनुयेत्यर्थत्वादिति प्रागेव वस्थायनात् ननु सति मत्त्वेन
स्वसमानकालयदार्थप्रतियोगिकबंधसामानाधारसमयसंबंधित्वं वर्यामात्रयत्तो करणोचरमशब्दे भागसिद्धिसंदेदिति प्रागभावप्रतियोगित्वं
च॥ तत्रैकदेशिनः समाधानमात्रं क्यनिषेधतिलियत्वादि साधेति॥ तत्र दृशीमात्रस्यानुपलब्धीत्वेन दौर्दिने सादेरविशेषप्रसंगादिति भावः॥ वस्तु
नेति॥ मोतिस्तोकातुरोधदिति भावः॥ तदुच्यतेति न च तदुच्यतेत्यर्थं तद्वर्णितं तद्वर्णयन्नस्थिरद्विप्रोष्यभावे कुतः श्रोत्रविशिष्टे

रम.
३५

रिति वाच्यं। बीबीतरं गम्येन नानावर्गोत्पत्त्यावर्गांतरे दृष्टवर्गोद्भूतसंबन्धेन विशेषणज्ञानोत्पत्त्यासम्पत्प्राप्त्यानुसर्वाविशेषण
कविशिष्टधीसामर्थ्यावा तथासंभवादिति भावः॥ तारत्वमंदत्वेति। नवीनानतिरिक्तहृत्तिजातिक्षयस्य संभवाच्चैयं शक्यं। तारत्वमंदत्वे
रभेदात्। तद्वन्निधर्मयोर्भेदादित्येव स्पष्टमाणात्वात् एकप्रतियोगिकं तारत्वं तत्प्रतियोगिकं च मंदत्वं चिरुद्धं यदेव त्वेकप्रतियोगिकं तारत्वं तदे
वापरप्रतियोगिकं मंदत्वं इत्येवायमिति भावः॥ अनर्थेति॥ नवान्यथासिद्धत्वे प्रमात्वं तथाच प्रमा नूपप्रत्यक्षेणोत्पत्तिः तथाच विनिगम
नाभावात्। प्रमाप्रत्यभिज्ञानयोर्वैयरीत्यमेव न कुत इति वाच्यं। उभयताना प्रामाण्यकल्पनापेक्षया प्रत्यभिज्ञा मात्रं स्यात् प्रामाण्यकल्प
नाहवस्यैव विनिगमकत्वादिति भावः। स्पर्शाग्रह इति। स्वयं वक्ष्यामि कुरा मात्रपुरस्कारेणोद्दिष्टप्रवृत्तेरिति भावः॥ अवायवीयत्वेनेति॥
अवायवीयवतिरिन्द्रियत्वेनेत्यर्थः। तेन मनसि न व्यभिचार इति भावः॥ वायुमात्रेति। सज्जिदियाह कतया व्यभिचारः स्यादिति मात्र यदेया
दानमिति भावः। वायुधर्माः वायुमात्रधर्मा इत्यर्थः। अन्यथा सज्जादिवनैकान्तिकत्वादिति भावः। नश्रवरोति। नश्रवरा मात्रात्यधर्मस्यर्थः।
तेन नवाधेवायोर्द्रव्यत्वादिजातिमत्त्वादिति भावः। अनुतारत्वादिकजातिविशेषस्तस्य शब्दहृत्तिवैयवायुवैजात्यभावभ्यक्तमितिलाघवात् तदे
वास्तुननुशब्देयिवैजात्यांतरमत एव बोधकादस्त्वारोप्यइत्यरुवेर्द्वांतरमाह प्रथम इति॥ सम्पत्प्राप्त्यारोप्येहि सादृश्यविशिष्टधर्म
धीननितारोप्यस्य तिर्हेनुरिति प्रथमं वाक्यं विविशिशुद्धमुक्तिधीमात्रेन नुरजतत्वविशिष्टधीर्यथातथेहापि स्यादिति भावः।

मि.श.

३६

सजातीयेति॥ स्वाश्रयसजातियेत्यर्थः॥ अत्रचसुखादिसाक्षात्कारप्रतिबंधकतयासजातीययदंगुलात्वाव्याप्यजात्यासाजात्यस्यविवक्षितत्वात्॥ प्रतिबंधकत्वमात्रेचकृतेफलोपधानप्रामेयुमुसावशान्मदशद्वेगत्वमारोताशब्दस्याप्रतिबंधकतयातत्साधारण्येनतमतिर्नर्लाभ्येतेतितदवच्छेदकत्वमुक्तं॥ तस्यमदबुभुस्योनेजिकयाप्रतिबंधकौकृतस्यापिप्रतिबंधतावच्छेदकत्वत्वात्॥ अनुबहिर्नयत्नस्यापिप्राप्तत्वात्॥ शब्दवृत्तिपदसादिसाधारणानुगतमतिप्रसंगवारणायानुबुधसामिहशीमारायमंदेयिमाभेदनुगतमातिरितिजातिग्रहणमितिभावः॥ वाय्वाभिभवत्वात्वायुसंबंधात्प्रतिबंधकसंबंधस्येवाभिभवत्वात्॥ सतुवेतिप्रोक्तिर्बादमात्रं॥ नानात्वेष्वनुगततात्वात्प्रसयप्रसंगस्यानुवारादितिमनसिहसप्रथमकल्पमेवोपसंहरति॥ तस्मादिति॥ उक्तव्यतिउक्तवत्वात्प्रपायकवत्वात्प्रयजातिमत्त्वादित्यर्थः॥ सजातीयेति॥ तादृशसाक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदकतादृशसाक्षात्कारप्रतिबंधतावच्छेदकाश्रयजातिमत्त्वादित्यर्थः॥ अत्रचसामान्यपदमनुगमकधर्मप्रविष्टमित्युच्यते॥ वक्तव्यतादृशबुभुसादिमतिमदशद्वेगिसाध्यसत्त्वाद्यभिचारावकतयाहेतवप्रवेशनीयमेवेसवधारणीयंसाधनेतिपथाश्रितेतानादौसाध्याध्यायकत्वात्साधनेसादिविशेषणानचज्ञानादौतथासाध्यज्ञानादेरन्यसाक्षात्कारप्रतिबंधकत्वात्तुसाधेस्तथात्वेपिविजातीयमात्रंप्रतितथाभावात्तनुसजातीयेति॥ मूर्द्धंगुलात्वंमूर्द्धवृत्तित्वमात्रेननुगुणात्वात्तभावाप्येव्यति

राम.

३६

शेषशालादिति। श्रुत्वा ध्यापकमुपाधिमाह श्रोत्रगणालेति। उत्पत्तिमन्त्रे श्रोत्रगणालाभा वसत्वात् न च श्रोत्रोपनिषत्सर्वः श्रोत्रगण इति वा
च्यं। ध्यापकत्वमिच्छास्यदेष्टव्यत्वात्। ध्येने श्रवणाय वीर्यत्वमतेः पमुपाधिः। अतो मयमिच्छाः। द्रव्यादेरपि व्यावर्तनप्रत्यक्षेतरत्वे केचिनु
अश्रोत्रत्वमुपाधिरिति पादकल्पयति धनौ साध्यापकतया प्रामादिक इति ध्येयं॥ ग्रहकेतुपलक्षणां काले गत्यत एव तौ ध्यापकौ
पि दृष्टव्याः। न च समयेपि किंचिद्देशत्वघेदेनैव गत्या अत्रैवा समवायिनोपितदेशत्वसंभवात्। किंचेति। प्रतियोगिसत्त्वप्रसंजितप्रतियोगि
कत्वमनुपलभ्यतद्विरोधित्वमित्यर्थः। एतच्च प्रत्यक्षपरिच्छेदे विन्यवित्तत्वे वा नु संशयमिति न प्रतीयते॥ अतएवेति॥ स द्या प्रामाणिको म
ननु ज्ञायमाना मिति तत्रास्तीति तदुपपन्नः। तत्रादिति। उक्तत्रयो विस्वोपि पावत्तुपलभ्य समवधाननियतः। न हि किंचित्कारणसत्त्वेपि
कार्योत्पादोपतो येन केनापि ग्राहकेनोपलभ्यापदने संभवति॥ न च श्रयणात्तानंतरं संयोगश्च स प्रत्यक्षस्थलेयमिच्छात्रेयं समग्री
तिवाच्यं। व्याप्ययदेनैव वाराग्रात्। तथा हि व्याप्यत्वेन देविं कवारणीयस्येन्द्रियसन्निकर्षदेव वाराग्रात्तद्वाराभावय
ह एवमिच्छादितिकालिके वाच्यं। भवति हि यदा घटेन्द्रियसन्निकर्षः तदा घट इति व्याप्येव उच्यते। सन्निकर्ष इति तदितरसामग्रामे
व घटाभावप्रत्यक्षोपपत्तिः। नैवमपि समंजसं घटोपलभ्यागभावस्य घटा व्याप्यस्य घटोपलभ्यावहेतोः समवधानविनैव घटाभावप्रत्य

मि. श.

३७

क्षोत्प्रतिरिक्तसाधारणोपलम्भकपरव्याप्यदंतथाचप्रतियोगितदसाधारणोत्तरयावततदुपलम्भकसमवधानेससनुय। लक्षिर्योपा
नुपलब्धिः पर्यवसन्नानचेदभ्युदाहृतसंयोगमात्रप्रसङ्गव्यभिचरति। संयोगिनः संयोगप्रसक्षासाधारणकारणात्वादितिभावः। वायु
स्पर्शति। यद्यपिवायुघ्नमेवेववक्तुमुचितं। तथापिवायुप्रसक्षतायाविप्रतिपत्तेस्तुतिद्वितीयोयनीतस्पर्शघ्नसुभयमतानुरोधद्वहे। न
प्रतिनियतेति। नपरस्परव्यभिचारिप्रमायकप्रमायकप्रमायादिसर्थः। तेनद्वित्वभ्रमजनकेत्वेनयतिमाणायाहिमायतिमाणाभ्रमजनकेनै
वैकल्यग्राहिणाचनव्यभिचारः। एकावच्छेदेनेतिदेशकालमाधारण। अतोनेकाधिकारणकेमिकागधादिभिर्यभिचारः तेषांभिन्नेसमयाव
च्छेदेनवृत्तेः। नचैवमप्यावश्यकत्वेसमानदेशत्वमर्थः। श्रेयनचरणावच्छिन्नशास्त्राद्व्यतिरिक्तप्रतियोगिकाभ्याशेनसंयोगाभ्यामन्योऽप्यविषय
कप्रमितिविषयाभ्यामनेकांतवारकत्वात्। इयस्मादौव्यतिचारवारणापसमानेद्विप्रेति। प्रतिनियतेद्विषयास्वत्वादिसर्थः। नचविशिष्टा
भावस्यातीद्विषयसत्त्वाद्यभिचारः। तादृशसाक्षात्कारविषयत्वस्यैवसाध्यतयातीद्विषयसाध्याभावभावादितिभावः। यतएतादृशसाध्य
विवक्षितअतएवनीलाबलाकेसादौनव्यभिचारइत्याह। अतएवेति। ननुमिश्रइतिविशेषणप्रक्षेपोयष्टमेकतयाग्रंथोपमवतारणी
यः मिथः यददानेषुक्तेविवक्षाविरहेतत्रव्यभिचारवारणादिति। आश्रयेरोति। आश्रययाहकेद्रिययास्वत्वादिसर्थः। योमैवेति।

एम.

३७

ननु व्योममात्रवृत्तिगुणत्वं पर्यवसितो हेतुः तत्र वृत्तिगुणशो व्यर्थवानन्वयं सानवच्छिन्नसत्त्वावत्वेन सत्त्वं साध्यं तत्र च साध्ये व्योमनिष्ठवि-
शेष्यदार्थ्यव्यभिचारइति गुणग्रहणमिति वाच्यं मीमांसकाणां सत्त्वाविशेषयोरगाम्युपगमेन तत्साध्ये तद्विष्टव्यभिचारवारकविशेष-
गोपादानेनोक्त्यादिति। मैवं व्योममात्रवृत्तित्वेयदिव्योमेतद्वृत्तित्वे सति व्योमवृत्तित्वे तदव्यर्थविशेष्यत्वमिति व्योमेतद्वृत्तित्वमात्रमर्थः
तत्त्वत्मात्रे च समवाये व्यभिचारितेन गुणत्वे विशेषणमिति भावः। अत्र यद्यपि मीमांसकानामन्वयव्यतिरेकित्वा एवानुमानतया व्यतिरेकोपास-
नविशेषकत्वे व्योमत्वज्ञातेरभावेन शब्दश्रयत्वस्यैव तत्त्वव्यतिरेकव्याप्तिव्यर्थविशेषणतया दुर्गुहा। यत्र नित्यताभावस्तत्र शब्दत्वाभावइति व्या-
प्तिग्रहसंभवात्। न च तथा सससाधारणत्वमिति वाच्यम्। एवमपि तद्वारकविशेषणोपादानेनोक्त्यात्। व्याप्तिग्रहणोपायिकत्वात्। अ-
साधारणसहितसत्त्वतियक्षतया दृष्टकत्वेन गृहीतव्यं व्योमनिर्वहतीत्यसाधारणवारकविशेषणस्य व्यर्थत्वात्। तथापि यच्च त्रयस्य
त्रहेतुतासिद्धये व्यतिरेकोपासनासावेव त्रिकीनतु व्यतिरेकव्याप्तिग्रहेऽपि सार्वत्रिकइति व्यर्थविशेषणतया व्यतिरेकव्याप्यग्रहेऽपि शब्दश्र-
येतद्वृत्तिगुणत्वे हेतौ विषयज्ञातृत्वमक्षतमेव। अतएव शरीराजमत्वहेतोरवर्तकत्वसाधकत्वं तत्सिद्धांतइत्युक्तमीश्वरवादे। वेत्ततस्तु।
असाधारणोपि हेत्वाभासेन सत्त्वतियक्षोऽप्यक्षतमपि तु व्याप्यनिश्चयइत्युक्तं हेत्वाभासे। तथावासाधारणवारकविशेषणोपायिकमे

मि.श.

३८

व्यापिग्रहौपयिकत्वादिति श्रेयसाहेतुतावधेदकावधिज्ञहेतुपस्थितिमर्थविशेषात्तविजं। नचशब्दाश्रयस्थितिस्तदुक्तत्वाभावेय
स्थितौतदवधिज्ञशब्दाभावेपिसमानेतिपरमार्थः। शब्दत्ववदिसमते। तत्रतेषुनिश्चिन्नेधः। लः। शब्दसख्याचादृष्टातः। उभयसिद्धदृष्टा
तवत्वंतत्रेननुदृष्टातस्योभयसिद्धिरितिभावः। यद्यपिश्रोत्रज्ञात्वंश्रोत्रजन्यज्ञानगोचरत्वेत्तिपुष्टीप्रसङ्गवादिमतेश्रोत्रजन्यज्ञानएवा
नैकांतिके। तथापिश्रोत्रजन्यज्ञानजनकेश्रोत्रसन्निकषीश्रयत्वादित्यत्रास्यम। नचायेतनश्रोत्रपदवैयर्थ्येउपगीतस्यवीरणा
देरपिश्रोत्रप्रत्यक्षविषयतयाविशेषिणत्वेनज्ञानलक्षणाप्रसासस्याश्रयस्यानिसेतयाव्यभिचारवारकत्वात्॥ विशेषणसन्निधेरीय
विशिष्टधीहेतुत्वात्। नचतज्ज्ञानेश्रोत्रस्यप्रसासन्निःकिंनुमनसःसंयुक्तेसमवेतविशेषणात्तर्भावादित्यत्रविहतरः। विशेषेति। शब्देतर
विशेषगुणासमानधिकरणोत्पत्तिः। तेनवायुस्पर्शेनव्यभिचारः। यद्यपिशब्देतरेतिव्यर्थे। तथापिरेयामसिद्धिवारकस्यापिसार्थकत
यादुदंष्ट्रया। एकत्रित्यदंमनोदिकसंयोगादावनेकांतिकतावारणाया। गुणपदमनःकर्मणि। व्यभिचारवारणाया। नचतदेतेतथा
ससम्यक्सिचारइतिवाच्ये। निरंतरातिसतानस्येवतत्रतेवेगत्वादितिभावः। पृथिवीति। पाकजन्यादावनेकांतिकतावारणाया। पृथिवीत
रेतिभूतविशेषणमित्यदंजलावयवविज्ञपादौतद्वारणाया। भूतयदंजलादावनेकांतिकतावारणाया। संयोगादौतद्वारणायाविशेषगु

राम.
३८

रापदमितिभावः। अत्रबहिर्भेदियथास्वविशेषगुणवत्त्वंभूतत्वमितियथाश्रुतेव्यर्थविशेषगुणवत्त्वानित्यसमवेतवह्निर्भेदियथास्वविशे
षगुणत्वादित्यवहेतौतास्यर्थः। अथाकजेति। स्पर्शवन्मात्रवृत्तिसंयोगासमवायिकारणकलाभावेसतिनिसम्भूतसमवेतकमात्रवृत्तिगु
णत्वादिसर्थस्तेननामिसंयोगजशब्दविशेषभागसिद्धिः। ज्ञानादौपरमाराजकर्मणिपरमाराजसंयोगहोचनयथाश्रुतमादायव्यभि
चारइतिभावः। अथासज्येति। संयोगादौव्यभिचारवारणायसंयतज्ञानादौव्यभिचारवारणायनास्तेति। घटादिद्रव्यादौतदर्थविभ्विति।
गुणायदुःसंयातायातम। यथाक्लृप्तिभुसमवेतत्वस्यैवसमर्थत्वादिसर्वधेयं। ननुश्रुकप्रभवत्ववर्णनानुमीयतेप्रत्यभिज्ञानतो नित्य
तयानिर्णीतवर्णनश्रुकसारिकाप्रभवत्वत्रयवैलक्षण्यप्रतीतेर्भ्रमत्वात्। तथाचश्रुकप्रभवध्वनिसाहित्यमेववर्णनस्यवैलक्षण्यतच्च
निर्णीतवैजात्यनिवंधनश्रुकप्रभवत्वानुमित्येवनिर्णयमिति। गकारेलेदज्ञानासिद्धेर्त्रगत्वज्ञातौमानमस्ति। तत्कृतस्तयामथासिद्धिरित्यरुचे
र्गत्वादित्जातिसाधकमानंतरमाहिकेचेति। प्राच्यादीति। यत्रदेशेऽशब्दउत्पद्येततद्देशप्रभवत्वमित्यर्थः। सचदेशः। कस्यचित्प्राचीकस्यचिदम्
थेतिनैकैवविरुद्धजातिद्वयसमावेशशङ्कयितीतिभावः। अननुगतत्वेनेति। सकलसाधारणश्रुकप्रभवत्वत्रयैकोपाधिविज्ञानागत्वसाधार
णैकधर्मीभावेनतस्याननुगतत्वादितिभावः। तेवाश्रयइति। नन्वयमयमिदमेतः। सत्याद्यवजिहोषायाव्यवहृत्तव्यज्ञानेचजातव्यवहृ

मि.श.

३९

राथे ममानयेक्षणात् अयिच। तारत्वादिरेजातिस्मरणानतिरिक्तव्यतिवृत्तित्वात् यदेवत्वेकापेक्षया तारतदेवाभ्यायेक्ष्यामंदमिति मंदत्व
स्पतदभूतानतिरिक्तवृत्तित्वात् अत्राहुः। व्यवहारः शब्दप्रयोगात्माप्रवृत्तिनिमित्ततानमयेक्षतेन च तारशब्दप्रयोगे सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबंध
कतावच्छेदकजातिमानयमित्यात्मके विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिविशेषाभावे प्रवृत्तिनिमित्तनिश्चयः। सजातीयोपस्थितिर्विनेसाप्र
येगस्वमातो गृहीते यि जातिविशेषे तद्विशेषाग्रहसायेक्षतया प्रवृत्तिनिमित्तग्रहविलंबेन शब्दप्रयोगविलंबः। ननु यावद्यवहारणीयता
नेपि व्यवहारार्थमभ्यायेक्षणीयं तथापि। अस्मन्नातिरिक्तव्यक्तिकतया विन जातिवधाधः किं नु घटत्वकेलशत्ववद्देविरहः। तथा च प्रका
रांतराभावाच्चाधकाभावाच्च तज्जातित्वमावश्यकमिति भेदस्तयोर्नास्तीति बुध्यते। यदेवत्वेकापेक्षया तारत्वे तदेवाभ्यायेक्ष्यामंद
त्वमित्येकस्यैव प्रतिबंधप्रतिबंधकत्वावच्छेदकलक्षणानां धर्मसमावेशाज्जातीयदप्रयोगः। नचैवमुभयोरभेदे तन्निबंधनविरुद्धमीभ्या
सोविरुध्यत इति वाच्यं। एकप्रतियोगिकतारत्वमंदत्वयोर्विशेषेन तन्निबंधनविरुद्धमीभ्या सोपन्यासाविरोधादिति कु। ननु तारत्वमेव नुगतं
गत्वं तु नानास्त्वित्यत आह माकारे त्विति गत्वे त्वित्यर्थः। अत्र नमश्चेति। अत्रानुगमकप्रकारंतरत्वं तारत्वानुगमकप्रकारंतराभावेन तदेकत्वे
तद्व्याप्यतारत्वादिनानात्वस्वीकारादित्यर्थः। एतच्च पूर्ववक्तृविशेषानुमायकजात्यभिप्रायेणोक्तं। इदानीं तारत्वाधमिप्रायेणोक्तमिति। अ

राम.

३९

यौनरुक्ममिति ध्येयं। तज्जातीयत्वेति नन्विदमयुक्तं प्रतीत्यै चिन्मोक्षाशब्दवैचित्र्यादर्शनात् किंचित्तत्पदस्य सर्वनामशब्दतया प्रकृत
वाचकत्वेन धर्मयत्वं धर्मियत्वं वा। आद्येतत्पदसमभिव्याहृतैव कारस्याभेदे व्युत्पन्नतया बाधः। कित्तेपेवासेभवः सुन्दराव। किं
च। श्यामोमणोरुत्पन्न इत्यामया कदशायां बुद्धिः यददेशवदिहापि गकारालिख्येन कवायुत्तविनाशविषयक एव तदुत्पादविना
शबुद्धिः यददेशादिः स्यादिति विषयत्वेन दव्यक्तावेयरीसमपि कुतान स्यादिति अत्राहुः। तत्पदसमभिव्याहृत एव कारोः भेदे व्युत्प
न्नैः तत्पदं च भेदभावाभावे तज्जात्याश्रयत्वेन तद्व्यक्तिपरमिति तदभेदपरस्तथा व्यपदेशस्तथैव प्रतीतेः। भेदभावे तु तज्जात्या
स्मिन्निति परत्वेन यावत्तद्व्यक्तिपरमिति सामान्यभेदाभावपरः तत एव सामान्यशब्दस्य व्यक्त्यविशेषव्यक्तिसामान्यवचनत्वभेदेन तत्र
द्वयस्योपाभावात् तदवधिवाच्येभावाभावाभयपरत्वात्। वेयरीसमवच्छिन्नगौरवात् निरसनीयानात्तानानाविषयात्तरकल्प
नायेक्ष्मया प्रसभितानमात्रविषयभेदकल्पनाया लाघवादिर्तिदिकु। ननु तथापि कदाचित्तेषां कदाचित् तज्जातीयोपमिति बुद्धिः य
ददेशयोः किञ्चिदप्यमकमिति चेत्। सत्यं। यत्र सूतो विस्मयगोतयोक्तं यत्तात्पर्यवधिवाच्यं भेदज्ञानतत्रसोपमितियत्र गुणित्वेन उपस्थि
तज्जात्यवधिवालेदज्ञानं तत्र तज्जातीयोपमिति बुद्धिः यददेशविति। अस्मदादि। ति। इन्द्रियशब्दज्जातिमानात्मापीति वहिःपदावहिरे

मि.श.

४०

द्विथ्यात्वाजातिरणीतिजातिमहोवहिरिंदियजन्यसामान्यप्रत्यासन्निज्योपनीतमानाभ्यामित्यस्यापिजातिमतोविषयोक्ते
रामित्यस्मदिति।लौकिकज्ञानवदित्यर्थः।तेनलौकिकवहिरिंदियजन्यज्ञानविषयजातिमत्त्वदितिहेत्वर्थः।ननुयोगि
वहिरिद्विथ्यासपरमाधादिव्यभिचारवाराणायास्मदादीति।तथासत्युक्तव्यभिचारवाराणात्।किंच।योगजधर्मानरसंवाक्ष्यय
ति।किंतुवस्तुस्वभावाप्रवचनेनप्रवर्तमानोद्विपस्ययत्तयोपेतव्यभिहितमपिश्राहयतीति।असत्त्विएसत्त्विकवर्णपरवत्त्व
ते।श्रद्धातेषश्चोति।योजनशतादित्यादिवत्सरमारघादिग्राहकत्वप्रतिपादकागमाश्रवणात्।तथाचवहिरिद्विथ्यात्वाजातिम
त्रित्पनास्तेवेति।कव्यभिचारशंकायतोस्मदादिपदमिति।यथोक्तएवार्थोयत्त्यति।व्यायकेति।एतच्चमतमेदनविशिष्टहेतुद्वयमा
पकसमवेतविशेषगुणात्वादिति।गुणमतप्रत्यक्षविशेषगुणात्वादिसम्मतै।प्रथमस्यात्मनतेभगवत्ज्ञानादौद्वितीयस्यतन्मतेरू
पादौव्यभिचारदितिदिक्।अनात्मेति।आत्मेकत्वेव्यभिचारवाराणापानामेति।तस्यचआत्मासमवेतेत्यर्थः।प्रत्यक्षपदंअलप
रमाराहूपादावनैकतवारणाप।नृपत्वादौतद्वाराणापगुणपदमितिभावः।अव्याप्येति।स्वात्पताभावसमानाधिकरणात्तात्।अस
ताभावत्वेचात्रनित्यसंसर्गाभावत्वमितिसंयोगरूपस्वात्पताभावसमानाधिकरणात्संयोगात्पताभावेनव्यभिचारः।अथवा।व्याप्यह

शम.

४०

त्रित्वमवधिप्रवृत्तित्वसंयोगात्पताभावेत्युक्तिवारवारणाद्युपायदंप्रयोऽपमितिभावः यदावृत्तिरत्र समवायन्याविवक्षिता।
इध्वरान्तान्तित्तिर्द्व्यरान्तान्तिकं त्विसंयः नवहिरिति। दद्विधांतरायात्यत्वे सति द्विधायात्यत्वं त्वमिद्विधव्यवस्थाहेत्वेतावमात्रमा
त्मेकत्वेनातमतउक्तं। वहिरिद्विधेति। तत्र वहिरिद्विधांतरायात्यत्वे सति वहिरिद्विधायात्यत्वं तावन्मात्रं च न पलादौ व्यभिचारीति।
गालादित्युक्तं अत्र वहिरिद्विधायात्यत्वे अत्मेकत्वे व्यभिचारवारणा यत्र वेयदिद्विधायात्यत्वे द्विधांतरायात्यत्वं वहिरिद्विधा
यात्यत्वं चाक्रियेततदा सर्वथा विरोध इति वहिरिद्विधांतरायात्यत्वं विशेषणमुक्तं॥ उक्त्येति॥ अत्र जातिपदमनोर्महानुष्पष्टइसा
द्विपदप्रयोमात्रपरिमाणस्यापितत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन तद्विजाकाशादौ व्यभिचारवारणायेतिभावः। यद्यपीदं परमाणपरिमाणस्य
रममहत्परिमाणमुक्त्यमिति योपागतव्येसादियरिमाणोपातंतथाप्युभयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजातिर्विवक्षिता साधनेति। यदवधिप्र
साध्यप्रसुपाधेरव्यभिचारस्तत्त्ववहिरिद्विधव्यवस्थाहेतुगालादेः साधनस्यावच्छेदकत्वे द्रष्टव्यं ननु सर्वस्य उक्त्येव गर्भादेः साधन
स्यावच्छेदकत्वे सुखादौ साध्याव्यायकत्वादिति। यदा तु ध्वनयोवायवोयास्तदानकापिसाध्याव्यायकत्वेति अतो दोषांतरा माह स्योद
ति। वस्तुतः स्योर्वत्समवेतत्वे व्यर्थविशेषणप्रवेशाव्रवेशाभ्यां साध्याव्यायकत्वाहसंभवात्। ननु तस्य साधनव्यायकत्वमिति चेत्। स

त्वजतर्हितमुपस्थितिविशेषा प्रवेशविशाम्भासाध्यापकत्वसाधनव्यापकत्वसंभवादिति (तथापीति) कालोपाधित्वं तत्र
 स्वव्याप्यमित्यर्थः। स्यादेतदिति न च तथापीत्यनेनानित्यत्वाभ्युपगमदर्शनादिविधित्यानुमेयतायां प्रवाहस्यासंभवादिति वाच्यं तथा
 पिस्यादेराक्षेपस्य स्यात्तद्विनादिनैवोत्तराणि निराकरोत त्वमेगे न स्यादेतदित्यादिना वास्तवतया रगात् प्रवाहाविशेषे देवदत्तस्य सर्व
 दातुल्यत्रयतायेथेकत्रकाले स तथाप्यपीति विवक्षितं तद्वेष्टे देन संभवतीति सर्वदा अनुमेयतां व्यवस्थापयति स्यादेतीति कश्चित्
 विवादेति। स्मृतिमात्रपक्षीकारांशतो वाधसिद्धसाधने मभ्रतामित्तद्वैवोदकत्वे विवादयद्वत्त्वविशेषां। अत्र विवेकात्मात्रोपादाने
 यितुं भयप्रसंगात् न च तदुभयमेवास्तु कृतस्मृतिग्रहणेनेति वाच्यता दृशस्पृष्टे दसाधारण्येनाज्ञाते वाधपक्षेः। न च लोभ्याय मूलकस्य
 त्वोरपिकराविज्ञादृशविवादयद्वत्त्वसंभवेता शनो वाधः। अर्धवोधकत्वेना सर्वप्रमापकत्वस्योक्तत्वादिति भावः। स्मृत्यर्थेति॥ स्मृत्यर्थानु
 भवजनकवेदमूलकत्वमज्ञातेन वेदेनास्थापिनानसंभवतीति पक्षधर्मतावलादनुमेयस्यापि वेदपर्यवसानमिति भावः। अविगीत
 तिलोममूलकस्य विगीतत्वात् न्यायमूलकस्य तेर्महाजनापरिगृहीतत्वाद्देवदत्तस्य स्मृतित्वात् त्रितयमप्युपात्तं महाजनश्चात्रादृष्टार्थि
 पुरुष इति भावः। ननु वेदमूलकत्वे वेदपरंपराकारणात्तथापि निर्वहतीति उच्यते वेदमूलकतयापि संभावितं न वेदस्यैव प्रमाणमि

त्यत आह वेदेति। ननु वेदार्थप्रमायकत्वस्य तिलं च स्यते वेदानुमानात्र प्रागनुयास्यितस्य तिलपदग्रहितिनिहन्नापरिचयाच्च उद्देश्य
मित्यत आह। वेदार्थेति वेदार्थतास्य तिलोचेत्यर्थः। तथा च यावेदार्थं नृयादृष्टप्रमायकत्वेन स्य तिलेन च प्रसिद्धाता इत्येव वेदमूल
कत्वविवादविषयः पक्षः न च विवादविषयतावच्छेदकनृयापरिचयः। उभयसिद्धमितरकोटिकाम्यत्वस्यैव तत्त्वादिति भावः। साध्याप्रसि
द्धिपरिहरतिस्य तस्यार्थ इति। ज्ञानांतरेति। न च तादृशज्ञानांतरात्तरतयेव वेदार्थस्य वेदानुवादक इति वाच्यं। न हि यथा कथंचिदुपस्थितार्थ
बोधकतामात्रेणानुवादकतामात्रदेकदावेदार्थावगमे पुनस्तदनतदर्थबोधजननात्तदुदस्यप्यनुवादकता। तद्विनापि कदाचित्तेनार्थबोध
जननात्। अपित्ववश्यायेक्षणीयनिरयेक्षप्रमाणावस्थितार्थप्रमायकतया। संशयतस्तत्तद्विवादिबोधितार्थप्रमायकत्वात्। प्रत्यक्षवेदाना
नवस्य तिलनिर्णयेक्षप्रमाणां। अत्राप्येक्षणीयावा। स्य तस्य गोचराद्यादप्यनुमानसंभवेन तथानुमितवेदस्यापि तदर्थबोधकत्वात् इति भा
वः। तस्येति। कार्यकारणानुमानेकारणस्यातद्विषयत्वमितितसिद्धात इति प्रगेव कथनादिति भावः। उत्पन्नित इति मायनये अभिप्रेति
त इति गुरुमतेऽभिप्रायत इति उभयमते। अभिचारादिति। घटमानयानयघटमिति उभाभ्यां वाक्याभ्यामन्यवीदृशीनादिति भावः। अथ भि
चरिति। अनुगत्येत्यर्थः। ननु यद्यानुसंधानप्रयोजिकात्तदानदीदीनेत्यादावविशेषाय त्रिरित्यत आह। तदर्थेति। उच्चारणागर्भवाक्यत्वमा

मि.श.
४२

ननु चारणार्थस्यादिति शक्येति। अथेति। ननु लिप्यनुमितमपिकदा विदुश्चार्पित एवेत्युच्यते। किंचेति। उच्चार्यमाणं लब्धमाने
चारणविषयत्वमितिल उच्यते। तर्भावेन ह्येषामिदं न केवलमियं शब्दोक्तिरपितु ज्ञायमानकारणमात्रं स्पष्टं ज्ञाप्यतापकत्वज्ञानमात्रसामग्री
त्याह। अतएवेति। नलन्वयविरोधिपदाजन्मयदार्थीयस्थितित्वेन न जनकत्वमन्वयविरोधित्वं स्पष्टं हेतुमशक्यत्वात्। विभक्त्या घसमभि
व्याहृतत्वमन्वयविरोधित्वमिति चेत्। न। एवं सति विभक्त्यादिसमभिव्याहृतयदत्वेनैव जनकत्वमप्यलब्धत्वेन संभवात्। ननु विभक्त्या घसमभि
व्याहृतयदजन्मे। यस्थितित्वेन गौरवात्। एवं च पदार्थापस्थितिमात्रं स्यात्तु वाक्यार्थी नुभवोऽनुमितेर्वेदादिसंस्वरसाम्यतोत्तरमाह। वस्तु
तस्त्विति। तत्रियेक्षेति। तदिसुपलक्षणापथार्थतासर्वकत्वबोलक्षणाशाब्दबोधसामान्यसामग्री नैरयेक्ष्यमपि दृष्टव्यं। ननु तदुभयनैरये
क्ष्यमयं युक्तं न संसर्गग्रहावेर्विशिष्टबोधसामग्रीत्यादिसंस्वेराह। योऽपतेति। स्मृतिस्य लोपप्रकारमावास्थलेप्यतिदिशति। एवंमिति।
यद्वोधकत्वेनानुमितो वेदस्त्वोद्यतेति। अथैवात्र शाब्दबोधसामग्री। तथा मंगलकर्तृव्यतामनुमायतां पक्षयित्वा वेदबोधितत्वा नुमाने वि
शिष्टबोधकतया देवानुमित इति विशिष्टबोधयति वेदबोधितकर्तृव्यतामनुमाने नुमंगलबोधकतया वेदान्मंगलवगमः स्यादिति पदार्थमा
त्रकर्तृव्यताबुध्येत। ननु विशिष्टकर्तृव्यतावाक्यार्थ इति। अभिसंवायाहनत्विति। ननु यदिसामग्रीकृतं तथा विभक्त्या घसमभिव्याहारेण

राम.
४२

रामंगलकर्त्र्यतां बोधयन्नुमितेवेदोमंगलकर्त्र्यताबोधपिष्यतीत्यत आह विभक्तीति अनुमितेविभङ्गादिसमभिव्याहारात्
कसामग्युभावादिस्थः ननु तत्समभिव्याहृत एवानुमीयता इत्यत आह मंगलमिति अविनाभावादिस्तुपलक्षणां श्रवणं परांश
यांस्वदेनेनाश्वसार्थचेत्यपि द्रष्टव्यं अन्यथा स्मृतितत्समस्यार्थोपस्थितौ तत्रापि वेदानुमानेन स्यादित्यवधेयं श्रौतैतिकत्वादेरेव योप्यता
वधेदकत्वादिति भावः तद्वद्व्यापारघटितस्येति एतच्च वस्तुमिति मनुष्येति वस्तुतश्चराचारात्तादृशाचारात्तरासंभवेन तन्मूलत्वमसंभावित
मेवेन हि स्वेषसाधनतामो नारस्याननुमायप्रवर्तितमहति न च भवगवदाचारे स्वेषसाधनतान्नयसाध्यप्रसिद्धयेन तद्व्योतमूलकत्वाप्या
चारात्तरासंभवेत् न च विश्वविषयेष्टायास्त्वेषप्रसिद्धिरीश्वरे समाप्तित्रयफलपारिषोष्ट्याभावेन तत्फलसाधनतानवगमेतदर्थितयामंगला
प्रवर्तिप्रसंगादिस्थाद्यत्वं किंतु तादृशेति न वेदमन्योन्याश्रयप्रसन्न आचारस्य वेदामूलकत्ववादिने प्रतितादृशहस्यवेदत्वसाधितेतथाप्या
भिनिश्चयः तथाप्याप्तादृशहस्यवेदत्वसिद्धिरिति वाच्यं भावानममात तादृशवारस्यालौकिकाविगीतचारस्य वेदमूलकत्वनियमा
तदस्य स्पष्टाहृतनुयोजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाराजन्यप्रतीत्यविषयार्थकशब्दमूलकत्वनियमादितात्पर्यं तथाच तादृशहस्यभगवेदो
पत्वेन शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वमुभयसिद्धमेवेत्यर्थवशसंयत्रमेव वेदत्वमिति वेदमूलकत्वसिद्धिरिति कालेति घटप्रागभा

मि. श.

४३

वस्यपक्षीकृतस्याकाशश्चादिह त्रितया अर्थोतरमाभूदिति वाधस्फोरगायकालकपालाभ्यामृत्तित्वं तत्र तत्र प्रागभावाधारत्वाभावावे
द्वैविशेषगामिह तेन कपालस्य कार्यद्रव्याधिकारात्मेव न संभवति कार्यद्रव्याधिकारात्मेन कार्यद्रव्याधिकाराभिन्नत्वस्य विव
क्षितत्वात् अतः यक्षधर्मतावलाज्ञादृशकालसिद्धिः न च दिशार्थोतरादिशोपितात्पुनरावृत्तकालानंतर्भावेन ननु हीदानीं कार्यद्रव्य
सकलकार्यद्रव्यश्रयाप्रतीयते तथा च तथा सिद्धावय्यसिमतकालसिद्धिरप्रसहानवदिशोपि प्रागभावाधिकारात्मेकालकपालाभ्या
मृत्तित्वविशेषावाधः कालयदेन साधारणाधिकारामात्रस्य विवक्षितत्वात् साधारणाधिकाराविश्वस्यैककालावेव यन् कार्यद्रव्याना
धारत्वं यदि कार्यद्रव्याधिकाराभिन्नत्वं तदा बाधयन्निर्नेहितादृशि प्रणभावसत्त्वशंका न च काल एव तथा तस्मात् कार्यद्रव्याधिकारान्नयस्यै
कत्वात् द्वित्रत्वाभावात् न च उग्रप्रलयात्मककालोपाधिरुपलब्धत्वात् उपाधिरनधिकारात्वात् उपाधिमतः कालतद्वित्रत्वाभावात् भेदाभेदानभ्यु
पगमात् न हि प्रणमधरातया कारकोत्प्रेषणे भिन्नइति संभवति यन्नुपमात्वाभावमात्रमिति तत्र उपाधिविशेषस्याधिकारात्वे उपाधेरप्यधि
कारात्वादिति दिक् कार्यद्रव्यानाधारत्वमहाप्रलये नार्थोतरत्वात् तस्मात् तदिति भावकार्यधिकारात्वे विशेषगामिति साध्यातरमुक्त
मितिकेचित् तत्र प्रागभावस्य महाप्रलयहृत्तित्वाभावे तदसंभवात् तस्मात् तदुपसर्गांतरप्रलयपर्यंतं तत्तावनाय विशिष्टं प्रति

रुम.
४३

[illegible]

मि. श.
४४

तथा ह्यष्टिचैत्रजन्मतावच्छेदकांतरजातिशंकया अभिचारसंशय इति। अनदितावच्छेदकवर्मेत्वविवक्षायाश्च सजातीयधंसम्याप्य
प्रागभावप्रतियोगित्वमनादित्वनिर्वाच्यमिति व्याप्तौ सामानाधिकरस्य प्रवेशावश्यकतया धंसम्याप्यत्वे प्रागभावस्य कालिके प्रागभा
वसमानकालता धंसम्यप्रविष्टे चेति प्रागभावसमानकालधंसिप्रतियोगिहृत्तित्वमात्रस्य सामर्थ्ये धंसमानकालधंसिप्रतियोगिहृत्ति
त्वमात्रस्य सामर्थ्ये धंसमानकालता प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेत्यर्थविशेषात्त्वमिति। यथोक्त एव हेतुर्थः। न च द्रव्यगुणादीनाम
हाप्रलये यिक्मिकनाशोत्पत्त्या महाप्रलयप्राक्कालेनार्थांतरं। सूत्रकालोपाधिमादाय समानकालताया विवक्षितत्वात्। तथा भूतकालस्य
संक्षमत्वादिति ध्येयम्। एककालीना इति। स्पर्शवत्तदिति सरणीये। अन्यथा मनस्य शतो बाधयन्त्रैः। उपादेयप्रबंधे सादावुपादेयपदस्य स्त्रोष
देयद्रव्यपरत्वादस्य बाधसर्वत्र सर्वोपादेयप्रबंधस्य स्वात्मनः। गुणादिसत्त्वाच्च। अन्यथ दस्य धंसपरत्वे। अन्यथा बाधस्य स्फुटत्वेति अत
एव हेतुरयि जनकत्वादिसुत्रं। अन्यथा मेयत्वादिकमेव विद्येतेति भावः। जनकत्वात्तद्रव्यसमवायिकरणात्। अन्यथोक्त एव अभिचारस्य
नैः। परमाणाव इति। प्रत्येकस्वधर्मावच्छिन्नयक्षाः कार्यद्रव्यान्धिकरणात्तु त्रिकार्यवत्त्वं च सावस्थता दृशकार्याधिलेखात्तावच्छेदकावच्छिन्नत्वं
तेन परमाणावकाशसंयोगादितानसिद्धसाधनं। प्रत्येकसंयोगाधिकरणात्तानवच्छेदकावच्छिन्नत्वात्। मिलितस्यैव व्यासम्पन्नहृत्तित्वधर्माधिकर

राम.
४४

तावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिति भावः कार्यपदं प्रागभावावच्छिन्नसत्ताकपरमतो न महाप्रलयेनार्थोत्तर इति ध्येयम् नित्येति । नित्यत्वं गुणा
दैद्रव्यत्वघटादौ व्यभिचारीति ह्यसुखात्तमिति भावः ॥ भूगोलकेति । अवयवानामावायोद्वारेण भूगोलकस्यापि नाशोत्पादात्तमाभू
दधुनाप्यर्थोत्तरमिति संतानग्रहणं । यद्यपि यथाश्रुतं महाप्रलयेनार्थोत्तरं दुस्यतथापि प्रागेव कार्यधिकरणानि पृथगेन ध्वंसो विशेष्यः
साध्येषु सर्वत्र कार्यद्रव्यभूगोलकोद्यततत्वात्सांज्ञावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयमन्यथाप्रयोजकत्वात् । नहि ब्रह्माज्ञात्रवर्तिकायेद्रव्याणाम
पि पुनरप्यधिनाशमागमो वैधयतियेन विपक्षवाचको भवेदतएव वक्ष्यसागमोपेति अतएव चात्र ब्रह्माज्ञाप्रजये ब्रह्माज्ञाप्रलये सं
शयेन प्रागभावलक्षणोपरत्वगर्भे प्रलयकालेन परमापुनरित्याया प्रागभावाव्याप्तिसंदेह इति तत्त्वक्षणांतरमाश्रीयते इति । एतदिति पक्ष
धर्मतावलात् । स एकः कालः पर्यवस्यतीति भावः न चात्रेति । एषूक्तानुमानेनैत्यर्थः । सर्वेषामिति । सर्वेषामनुमानानामुक्तानुपसाध्य
व्याप्यत्वादित्यर्थः । अनेवंभावे उक्तं पसाध्यव्याप्यत्वाभावे स्वभावप्रत्यवायुः उपाधनुपलभेभनतौ पाधिकत्वस्वभावस्य निश्चित
स्पष्टप्रत्यवायुतः । ननु कस्मिदुपाधिः स्यादिति उक्ताया मनोपाधिकत्वनिश्चय एव कथं स्यादित्यत आह । अन्यथेति । एतादृशशंका स्तंदनेन
वक्तव्येनियामकसहस्रात्तामप्यितथाशंकास्तंदनेन अपर्याप्त्या अनवस्था स्यादिति भावः । ननु यावच्च व्यभिचारित्वमिति न्यायाद्यं

मि.श.
४५

कास्तिदनायकिंचिदवश्यंवाच्यंअन्यथाजितंवाच्यंकेचित्सतोनिषामकमाहआगतइति।यदासर्वेअनियामकेनियामकांतरापेक्षाका
याक्रियमाणायान्ततत्रियामकाभिधानेनैवपुरुषापुषययीमौवादांतरावतारोनास्मादिसेवानवस्थेसर्थः।तदिदमुक्तंइति।प्रसक्त
चुप्रसक्तेति।आचारेतिप्रवृत्तिजनकत्ववेदस्यसाक्षादसाधकस्यद्वाराधीनंकारचतानमिच्छावा।तानमनुताद्यचनेष्टासाक्षादिष्टाजन
नेशद्वामामर्थादमथातिप्रसंगात्।नचान्यतद्वारत्वेनकास्यदमयीतिपरिशेषात्तानमेवकारमितितद्विचार्यतइतिभावः।तत्राभिधेति।
तत्राभिधालिप्रघर्थःसैवचप्रवृत्तिकेतिभाहः।तेषांचायमाशयः।द्विविधाभावनाथोभावनाशब्दभावनाचसाधर्मकारोतिकर्तव्यताये
क्षित्वादेशत्रयवती।अन्यथास्वर्गादिकफलनभावयेत्तस्मैतत्रितयाधीनत्वात्।तत्राद्यार्थविषयत्वेनार्थभावनापदवाच्यफलोत्पन्नकूल
कर्तृशक्तिमत्त्वसर्वव्याप्तसाधारणकर्त्तृत्वेततोअचेतनश्चरथादिः।तदस्यावशानिष्ठतयाशब्दव्यापारतयावशब्दभावनापदवाच्यप्रव
र्त्तनलिजघर्थः।तदुक्तंअभिधोभावनामाहुरन्यामेवलिङ्गादयः।अर्थात्मभावनात्वेन्यासर्वव्याप्तस्योचरइति।अर्थात्मत्वेनार्थगोचस्त्वे
।शब्दभावनाचकिंकेनकथमित्यंशत्रयवती।तदाहलिङ्गेभिधोसैवचशब्दभावनाभाव्याचतस्याःपुरुषप्रवृत्तिः।संबन्धबोधःकरांतदी
यप्ररोचनाचागतयोयपुञ्जतइति।लिउ.स्तावदभिधानामकोव्यापारोतिउ.निष्ठवशाभ्युपेयःकरास्ययानिष्ठव्यापारजनकत्वस्व

राम.
४५

निष्ठम्यापारं राट्टयथा दंडकाष्टादेश्वत्रमिवित्तिपादिजनकत्वं स्वनिष्ठस्य दञ्चलनादिद्वारा न च व्यापारे व्यतिचारः अनवस्था
वेति वत्यापारस्याकरालात् व्यापारिणा एव तथा तात् व्यापारमित्रत्वमत्वाद्याभ्यामेपरनिष्ठयदमयेतदर्थमेव अस्यथा व्यतिचा
रा न वस्थयोरन्यतरप्रसंगात् शक्तिज्ञानदिव्यापारकत्वस्योभयसम्मतत्वात् सिद्धभावनमा भदिति स्वनिष्ठत्वार्थे साध्यतत्र किमिसाका
क्षायां प्रवृत्तपुरुषप्रवृत्तिरेवमाव्याकैनेत्याकाक्षायां संवदेति अत्रुत्पन्नस्य लिङ् शब्दादपि अत्र प्रवृत्त्या संवदवोधस्वच्छुक्तिग्रहसहकरी
त्यर्थः कथमिसाकाक्षायां प्रवृत्तनाचागतपावसीदसाविधि शक्तेरुत्पन्नकतयोपयोगिनो प्रशस्तत्वज्ञानपुरुषप्रवृत्तेः सुतिरुतेतिका भवतीति
इदवात्र तत्त्वा अभिधायिनतत्वेन ज्ञाता स्वयस्य सती बहेतुरिति प्रसंगादिति प्रवृत्तेनात्वेन ज्ञातानवधिः फलेतुः रैवेकफले वाकर्मणि सा तथा
ज्ञातुशक्यते अपि नुभावनात्वेन ज्ञातानवधायानुपस्थितेति तत्सम्भवं न च क्रियाभात्याकाष्टत्वादिति समभिधायित्वा फलं प्रतिभावनात्वेन
ज्ञाता अतएवाश्रितफले विश्वजिदादौ फलं कल्प्यते संवयथपीष्टसाधनतापर्यवसिता तथापि क्रियागतमिष्टसाधनत्वं न विध्यर्थः वि
त्वभिधायितमिति विशेषः तदेव क्रियागतविनाशे साक्षिमतदिष्टसाधनत्वा बोधेपि तदयं पर्यवसितोर्थः उक्तपुत्रवष्टमेन भिधायी सिद्धा
यां प्रवृत्तेनात्वेन भावनात्वेन ज्ञातुः कूलप्यपराशक्ति लिङ् पदे एव का प्रवृत्तसत्तु कूलः धारा च ज्ञानात्तु कूल इति शक्तिचतुष्टयमिति तत्रा संकेतमि

मि.श.
४६

त्रायामभिधायात्मानाभावात्शब्दस्यव्यवहाराधीनव्युत्पत्तिकेनज्ञानमात्रजनकत्वावधारणात्तत्प्रवृत्तिजनकत्वावधारणादिसन्धि
तभिधानेवक्ष्यमाणात्तात्तालोवेवावश्यकेष्टसाधनताज्ञानमात्रव्यापारकत्वेनान्यथोपपन्नौअभिधालक्षणाव्यापारानपेक्षणात्तान
चकारास्येसादिनियमात्तथानियमेखनिष्ठत्वस्यगौरवेणव्यर्थतयाप्रयोजकत्वात्।व्याप्तिस्मत्तादावृत्तनियमव्यभिचारवृत्तस्यधुमिसा
दिकरात्तात्तात्तस्मादवश्यवाच्यक्रियेष्टसाधनत्वमेवलिङ्ग्योनाभिधेतितादिदमुक्तमसत्यपिप्रवृत्तिरिति।तस्मिन्मतीत्यादिहेतुश्चसंकल्पा
पूर्वादे।उक्तसाध्येषुयथायोग्यहेतुद्वयान्वयादिति।अपरेतुविधिप्रवृत्तिविगापप्रवृत्तिदर्शनेनमुत्पितुस्वप्रवृत्तिजनकत्वेनावधारितेशक्ति
कल्पयति।तादृशीवृत्तेनेष्टाज्ञाऽतश्चसैवलिङ्ग्यर्थवृत्ति।वदंति।तदपिनाएवमपिहिलिङ्ग्यज्ञानजन्यतनवततत्प्रवर्तकस्वर्गकामादि
यदादेवनल्लाभेनामलभ्यतयातद्यत्नकल्पनात्।नचेष्टेवलिप्रजन्यतेवाधादिति।अन्येत्पूर्वमेवविध्यर्थः।वैदिकेनज्ञानस्येवप्रवर्तक
त्वादिति।वदंति।तदप्यसत्।अपूर्वत्वव्याघातात्।अपूर्वपदादपिप्रवृत्त्यायनेश्वरैवित्तुभावनाप्रयत्नतत्ताजप्रवर्तकमिति।साविध्यर्थइतिव
दंति।एतदपिस्वास्थातसाधारणानेचितमितिमनसिहृत्ससंक्षिप्येकयथेमदूषितवान्।तस्मिन्निस्त्रादिनाहेतुद्वयचयथायोग्यमित्युक्ते।
अभिधायाभावादेनतस्मिन्सतीत्यादिहेतोरनन्वयादिति।ज्ञानस्येति।साक्षादसाधनस्यउपायविषयस्यसत्यः।तेनप्रवृत्तिविषयप्रसक्षेपल

रम.
४६

ज्ञानेन न व्यभिचारः तत्र व्यापारी भूता विकीर्णलक्ष्यति विकीर्णवेति अतएव कृतिसाध्यता प्रकरिका फलेष्वापीति न च सा प्रवृत्तिहे
रिति त्रिधा विशेषयत्वं विशेषणान् दर्शयिष्ये न विषयत्वं अत्रापि फलस्यापि धात्वर्थतया क्रियात्वेन तत्र विकीर्णव्यवच्छेदेन दृष्ट्या
तएव कृतिसाध्यक्रियायां भ्रमेणातादृशेष्टा संभवे यिन साकृतौ व्यापार इति क्रियाकृतिसाध्यत्वेन वास्तवेन विशेषिता तादृशिविषयेता
दृशेष्टायां कृत्यनुत्पादस्य हेतुतराभावाची नत्वनियमादिति भावः ॥ पाकमिति पाके कृत्या साधयामीत्येवमाकारिका दृष्ट्या अनुभ
वात्कृतिसाध्यत्वेन याकमिष्टासीत्यनुभवेनेति शेषः ॥ अत्रापि यथाश्रुतेनेति शब्देनेष्टानुभवाकारकथनपरत्वेलाभे विरोधादिति भावः ॥ इ
ष्टायाः जमेष्टायाः स्वप्रकारकेति स्वप्रकारप्रकारकधीसाध्येत्यर्थः ॥ ननु कृतमेणालाघवावतारे कारणाताग्रहप्रयोजकभेदाग्रहादिर
यिन प्रवृत्तिहेतुभेदग्रहायेक्षयागरुत्वादित्यस्येव गृह ॥ इष्टाया इति ॥ नचिदमप्ययुक्तं यत्प्रकारकं ज्ञानं तत्प्रकारिकैवेष्टे स्येष्टसाधनता
तानजमप्यतादृशप्रकारिकेष्टायां व्यभिचारतः ॥ यत्प्रकारिकेष्टातत्प्रकारज्ञानसाध्येवेत्यस्य रजतस्मरणाजमभ्रमस्थलीयरजतेष्टायां स्वमते
न व्यभिचारतः ॥ यत्प्रकारिकेष्टातत्प्रकारज्ञानसाध्येवेत्यस्य रजतस्मरणाजमभ्रमस्थलीयरजतेष्टायां स्व
जनकेति ॥ साक्षादविरोधिन इति शेषः ॥ तेन वाधप्रतिरोधादौ न व्यभिचार इति भावः ॥ ॥ लाघवाच्चेति ॥ प्रवृत्तिनिमित्तलाघवाच्चेत्यर्थः

॥ सञ्ज्ञतावाच्यत्वं व्युत्पत्तिविरोधेन गौरवं प्रवृत्तिनिमित्तगौरवेण तथा च तत्पदावाच्यापि सा प्रवृत्तिहेतुरिति भावः । अस्ति चेति । पाक
 म्यसिद्धतयोश्च विषयसिद्धत्वं आदेन स्पष्टित्वा च फलेष्वाविष्टे इति भावः । अनुयत एव गौरवाच्च सा वि कीर्षापदवाच्या तत एव न हे
 तुरपि । तथा च लघ्ववाक्ये वकाराणां यदपि याकस्य प्राधान्येष्वाविषयत्वमनुभूयत इति तदपि वि कीर्षापदवाच्या कृतिसाध्य
 त्वेन च सञ्ज्ञमानं न तु तदेतत्त्वं तदयं क्षयाकृतीष्वालावव स्पतदेतुता निर्वहकस्यानुद्धादित्यस्वासात् कृतीष्वायं क्षयाकृतिसाध्यत्वे
 नेष्टयां लाघ्वमेव व्यवस्थापयति । वस्तुतस्त्विति । तेनेति । अनुप्राणापंचक संचारे फलत्वेन प्रवृत्तिविषयत्वमापाद्यते अपाद्यत्वेन वा अत्र
 येतदनुकूलः प्रयत्नः प्राणादावायाधः स तु प्राणांतोदितया दुर्लभः प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षस्यापि तदेतुलात् । किंच उपायविषयाकृति
 साध्यतायाः प्रवृत्तिहेतुर्न तु फलविषये तु कृतिसाध्यता ता नाभावात् । अतएव न हि तीयोपि प्राणासंचारस्यांतोदितत्वात् अयि
 च विषयलक्षणादिव्याहृत्यर्थस्वविशेषणवत्ताप्रतिसंधानजन्यत्वं कार्यतात्ताने विशेषणभावश्च केतथा च कृतिप्रसंगश्चेति । अत्रा
 हुः । संचारवत्त्वेन प्राणासंचारप्रवृत्तिसाध्यः कृतेः सिद्धहस्यसिद्धविषयत्वनियमात् । तथा च तत्रोचं प्रवृत्तिरपाद्या प्राणास्यवतन्मते प्रस
 क्षेत्वा तप्राणोत्पत्तेः । अस्मन्मते तु प्राणावहेन डोदृष्ट्या । न च मनोवहेन डोवत्तत्रेष्टायन्तिः । फलवत्त्वेन तस्या एव तथाभावात् । अस्यास्तु

फलभावेन प्रवृत्तिविषयत्वापेक्षया फलवत्तन्वायेन पक्षे प्राणापानानुपपत्तिः तावता असंख्यानुकूलपक्षयोग्यत्वाभावात् न
तु संख्यानुकूलतया पक्षे न च यत्कृतिसाध्यताज्ञानेन ततः साकृतिरिति जीवनयोनयत्कृतिसाध्यताज्ञानात्प्रवृत्तित्रयस्य प्रादुर्भाव
मिति वाच्यं। कृतिसाध्यताज्ञानेन सति प्रसंगात् प्रादुर्भावोक्तमेव हेतुतायां तादृशज्ञानविनापि जीवनयोनयत्कृतिसाध्यताभिचारतः वि
वादाभावाच्च। न च सामाद्यतः कृतिसाध्यताज्ञानेनपि विकीर्षाविलंबेन प्रवृत्तिविलंबः तस्याप्रप्राप्यत्वात् यत्पि चेत्सादि। तनुं अ
हं कृतिसाध्यप्राप्यं च कसंचारे जीवित्वादित्याद्यनुमानसंभवात्। अतएव प्रमेयप्रसंगवारणार्थं विशेषणान्तरेण प्रादुर्भावस्यास्य
पुक्तकमेव वारणतदपि न क्रियेतेति भावः। ययं नु कृतिसाध्यताधीरेव हेतुर्न तु कृतवुक्तविशेषात्तापेक्षा तथा हि विकीर्षाधीनकृतिसा
ध्यताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि प्रवृत्ते विकीर्षाधीना कृतियोग्येव विषयस्वभावादित्येव वीजं। तथा च कृतिसाध्यताधीरेव विकीर्षाधीनकृतौ का
राणां तथा च तथाज्ञानेऽप्युक्तं ललेन विकीर्षाधीना कृतियोग्यत्वात् तदुपपत्तेरप्युक्तं दृश्यं तु तत्तत्तानमहेतुरेवेति कतिप्रसंगः। न चान्य
यमिचारस्तादृशविषयविशेषविलंबादेव विलंबता। अन्यथा प्रमेयविकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञानेनपि विकीर्षायामपि प्राप्यं च कसंचारे
प्रवृत्त्यापेक्षेर्वज्रलेपतादिति। ननु विकीर्षाधीनत्वेन तत्तत्प्रयोजकं। अपि तु स्वरूपसंज्ञातः कथं विकीर्षाधीनकृतिसाध्यमपि तादृशकृति

मि.श.
४८

साध्यत्वेन बुध्येतेति न भ्रमनिवृत्तयेति प्रसंग इति चेत् । न चिकीर्षाधीनत्वेनोपलक्षितकृतिविशेषासाध्यस्य प्रागप्येव कसंचादेस्तत्ता
ध्यत्वभ्रमसंभवात् द्विधा हि तादृशो भ्रमः । अचिकीर्षाधीनकृतौ तदधीनत्वभ्रमात्तदचिकीर्षाधीनत्वं यस्यां कृतौ वास्तवं तदसाध्ये तत्ता
ध्यत्वभ्रमाच्च अत्र चिकीर्षाधीनत्वस्य उपलक्षणात्तायां यद्यप्याद्यः कल्पो बाधितः तथापि द्वितीयकल्पस्य प्रसंगे किमपि बाधकं न पश्यामः
। ननु कृति साध्यतामात्रज्ञानेपि हेतौ प्रागप्येव कसंचादेतदयोग्यतया न चिकीर्षाधीना इति रित्येतदेव परमार्थतः कृतित्वेन नृपेरात्ता
ताविशेषकृतिरेव प्रवर्तकज्ञाने विषय इति चेत् । सत्यं । एवं चेत्तु उक्तविशेषाणां प्रवेशात्तर्हि उपायविषयत्वमपि विशेषाणां प्रवेशतो व
स्तुगत्या तादृशकृतिसाध्यताज्ञान एव प्रवर्तकत्वपर्यवसानात् । एवं च स्वैच्छाधीनत्वमपि विशेषाणामनावश्यकं भ्रमस्पृष्टः स्वतया दुष्टो
प्रत्ययोपपत्तो देवतत्रातिव्रंशभंगान् । अन्यथा सुखेति प्रसंगसंभवात् । तद्वंगाय उपायविषयत्वत्रापि विशेषाणां प्रवेशाय तैरुक्तत्वात् ।
न चान्वयविचारः सिद्धे दुष्टाभाव इव विषययोग्यविलंबादेव विलंबात् । न च तत्रासिद्धत्वात् न विलंबादेव विलंब इति वाच्यं तद्वदिहा
पि तादृशकृतिविषययोग्यत्वज्ञानमहेतुत्वे चित्तान्न हि कश्चित्तज्ञानस्यापि विषयकृत किंचिद्वैलक्ष्यमिहामहेदुस्य लभयिने केनेति
॥ अनुगतेति । अनुगते कारणाचिकीर्षात्तदक्षरोपधि नयः प्रयोजकत्रयस्तत्र व्यक्तित्व इति यावत् । ननु काराणानुपयाधिस्तत्तमत्वेन

गम.
४८

त्वेतदुन्मत्वस्यानवच्छेदकत्वात्। तत्र यत्किं विशेषस्यावच्छेदकत्वे तु न दोषः। कस्येतावच्छेदकानुगमस्यादोषत्वादिति भावः। किंचेत्पादि
 नोक्तं दोषपरित्यक्तिरिति। एवमिति परिचायकतयेति। परिचेयतावच्छेदकसु स एव धर्मोऽयदवच्छेदेन कृतिसाध्यत्वग्रह इति भावः। अमेपीति।
 यच्चिकीर्षीधीनकृतिसाध्यत्वेन ज्ञाप्यते तच्चिकीर्षविषयो न तत्तदधीनकृतिविषय इत्युक्ते न पज्ञानाच्चिकीर्षीधीनकृतिविषयः। अमेपीत्या
 दिस्यर्थः। नचश्रमः फलकृतितु क्रियागेवरेति नातिप्रसंगशेति वाच्यं। एवमपि सुखद्वयचिकीर्षीयैर्ज्वलेयत्वात् न युक्तं न पज्ञानाति
 रिक्तमस्माकमिव तस्यापि चिकीर्षी हेतुरस्तीति भावः। कृतेरिति। यद्यपि नायनियमः स्वपूर्ववर्तिगुणांतरध्वसे कृतेर्जनकत्वात् तथापि हतित्वे
 न जनकत्वेनियमो द्रष्टव्यः। तत्र विशेषगुणत्वेन तथाभावात्। तत्त्वस्वोत्तरवर्तिसमानधिकारायोग्यविशेषगुणत्वमिति न काप्यनुपपन्निरिति
 नहीति॥ नचसामान्यनियमे को दोष इति वाच्यं। यत एव सुखचिकीर्षी न हेतुरतस्माद्विनापि कृतिरित्युभयसिद्धमिति सुखविशेषेणैव
 मपि व्यभिचारादिति भावः। शत्रुवधस्येति॥ नचविनिगमकभावो यत्र द्वेयस्तदभावे द्रष्टव्ये तदभावे द्वेय इति समनियमादिति वाच्यं।
 प्रतियोगिविषयद्वयस्य भिन्नविषयतया गौरवेणाप्रवृत्तकत्वात् किंतु लाभवेन समानविषयके द्रष्टव्या एव। नचैवं तत्रिह नो द्वेय एव हेतुरु
 क्तयुक्तेरिति वाच्यं। द्रष्टव्यात्। तदुक्तं मायकुसुमोज्ज्वलौ॥ रगद्वेषाद्विनाभावात् प्रवृत्तिमिदृश्या रिति। नचतदभावे प्रवृत्तिरवतत्रिह नः

मि.श.
४९

विषयवैलक्षण्यानुभवात् प्रयत्नयोगयधस्य च वैलक्षण्य एव संभवात् न च देवसिद्धिरिच्छादिग्रंथविरोधः यदि देवो नाम न तस्मि
गुणः कश्चिदध्यक्षः स्यात्तदनिवृत्तिकारणं कस्तं कल्पयेत् अन्यस्यैवादिष्टवत्कस्यापि निवृत्त्याकार्येण कल्पनप्रसंगादिति प्रत्यक्षसिद्धि
धेतुस्मिन्तस्यैव निवृत्तिकारणत्वेन कल्पनमित्यनुभवात् न च नमित्यत्र तात्पर्यात् न चैवं ततोऽपि श्रमे पूर्व यक्षाप्रतिहेय इति वाच्यं निवृत्ति
प्रयत्नस्य त्रिधा प्रत्यजनकत्वेन बध्यमजनकत्वस्य शोकात् स्यादत आप्रवृत्तिहेतुत्वस्यैव देवेषां कितलादिति न काण्यनुपयतिरिति जा
वनयोनीति यद्यपि विकीर्षाधीनकृतिमात्रादपि न श्रम इति विशेषस्तादृशो वाच्यस्तथा च जीवनयोनि कृतिविशेष एव तथा स्त्विति मयं
यराहस्तथापि विकीर्षाधीनकृतौ त्रिधा विशेष न्यविषयवैलक्षण्यात् श्रमः न च जीवनयोनि यत्ने तथैति वैधर्म्यं जीवनयो नो यत्ने
जीवने स्यात्तमनयो योगस्यैवात्मा प्रयोजकभावेनैकत्रयतया वैजात्यस्य मानाभावश्चेति भावः स्वैधेति यद्यपि सा सामान्य सामग्र्यभावा
देवविकीर्षालक्षणाविशेषकार्याभावो श्रमे वदुःखमये सामान्य सामग्र्यभाव एव सुचितं तथाप्युपाये याकादौ वैधर्म्यं विकीर्षा न स्यात् सा
मान्य सामग्र्यभावात् न तस्य सममतद्वयेनैवामयीष्टसाधनताधीन सा सामान्य सामग्र्यसंयंकल्प आदियत इति भावः स्वैति यद्यपि प्रव
र्त्तिकाधीनस्वैध्याधीनत्वं स्वविकीर्षाधीनत्वं चावगाहते उच्यते लक्ष्मकृतिविशेषकृतित्वेनैव ता यमाने वस्तु एतदुभयमस्तीति किं लाघवेन

रम.
४९

तथापि कारणात्तायाहवेणावच्छेदकतया तत्र वर्मांतरमवश्यं ग्रहीतव्यमिति तत्र लाघवावतारो दृश्यः ॥ अन्येति स्वरसोदावनंतर्ही
जंतुयद्युद्देश्यत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वमिति यथाश्रुतार्थः तदा कुतः श्रमवारणामेकस्याएव कृतेरुभयजनकत्ववच्छापनात् ॥ अथो
द्देश्यकृतित्वजनकत्वश्रुतएवोक्तं कृतिमात्रेणादितराजीवने योनिवृत्तितोपि श्रमायतिरितुक्तमेवावर्तत इत्यादि चिन्ता ॥ अत इति ॥
यतएव कृतिमात्राद्यमोतएव कर्मकार्ययातंसर्वकष्टश्रमसंवलितमिति सार्वलौकिके लुभव इति भाः ॥ वृष्टेति ॥ सुखेष्टाया मवेष्टे
दकतया सुखत्वमिव वृष्ट्यादिकमपि तथैव विषय इति भावः ॥ विकीर्षा जन्मकृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकं तत्र विकीर्षाधीनत्वविशेषणो
जनयत्वे चिदावर्तते तदुच्यते स्पष्टयति विषेति ॥ संजातेति ॥ यद्यपि दुर्दाने स्वैष्ट्याधीनमस्ति तिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकं संजातबाधसना
स्मैव तस्य तदानीतत्रेष्टाभावात् तथापि दानीमिति नेष्टाविशेषणं वारणाय भाविये वनराजसापि दुर्दाने मिष्टाधीनकृतिसाध्यतादपि
नु कृतिविशेषणतथावसंजातबाधोपि दानीतनी स्वैष्ट्याधीनाया कृतिसाध्यमिदमिति जानाते वेति भावः ॥ न वेदमपि ज्ञानं विकीर्षा
जनयत्वा प्रवृत्तिजनयेत्सावेष्ट्या सामान्यसामग्र्यभावादेव स्तुत इति ॥ दनेति वाच्यं ॥ तन्मते तावन्मात्रस्य विकीर्षा सामग्रीत्वमित्युक्तं
त्वादित्यलमनेनेति ॥ अथि प्रवृत्तौ व्यभिचारसत्त्वे बाहवस्तुत इति ॥ न चिदानी कृतिसाध्यत्वे दनु भाव्यभावि यो वनराज्ये प्रवृत्त्यति

मि.श. ४०

प्रसंगभागायतर्हि न लिङ्गांतेराश्वेनवातिप्रसंगस्तदामत्कृत्यभावेनवाधादित्युच्येराहलिङ्गेति। तथ्यवेदांनीमत्कृतिसाध्यताज्ञा
नहेतुर्वाच्यः। सचोक्तानुमानाचभावेपि प्रागुपजाततादृशानुभवप्रभवस्यतिरस्त्वितिकथनप्रवृत्त्यापत्तिः॥ नचतदातनमत्कृतिसा
ध्यत्वमिदानीमिस्माकारेणानुभवेभातमतेनुभवसमानविषयत्वात्स्यतेऽपि सकाले विषयस्यनुपपत्त्यापादनमयुक्तमिति वाच्यं।
स्यस्यपि स्वकालस्यानुभवागोचरस्यैव तानसामान्यसामग्रीमहिम्नाविषयिकेरेणादत्तात्ताद्यगोचरतानस्यवर्तमानसमयविषय
तानियमादस्यथासद्यदित्यदिस्त्विति तौः प्रवृत्त्यापत्तेरिति भावः। स्वतिस्यस्यप्रवर्तमानपुरुषस्यैव विशेषांतद्वत्तातद्वर्तमानतातप्रति
संधानजन्यमित्यर्थः। नवातिप्रसंगोमदीयेदानीतनेष्टविषयसाचनत्वशुचित्वसमानाधिकरणविहितकालजीवत्वत्प्रतिसंधानात्मक
विशेषद्वयसामग्रीसहितायाएवतस्याजनकत्वत्रिचेदमुमयेविषयभक्षणादौतकालेतेदानीतनतदिष्टायात्रभावादिति भावः। एत
त्संध्यायामितिइदंनुप्राथमिकमनुमानेनलेतेदेवयथाश्रुतंप्रवर्तकानुमानं। प्रवृत्तिविषयविशेषकतानस्यैवप्रवर्तकत्वात्किंतु
नुमानेसतिसंध्यासनमिदानीतनमत्कृतिसाध्यमत्कृतिनिष्ठहेतुताप्रतियोगिककार्यताधिकरणात्तादिस्यनुमानेनवासिद्धिःसमान
विनिवेद्यतयाप्रथमानुमानेनतद्वत्तादतएवप्राज्ञदयेक्षा॥ यदा। उक्तानुमाननितरमानसएवतविशेषकानुभवोवायोसीतमिसनुभ

राम. ५०

वोवायौसीतामित्यनुभवानंतरीतोवापुरित्यादिवदितिभावः। ननु स्वविशेषावज्ञाप्रतिसंधानजन्यत्वापेक्षयाविषयतयेष्टसाध
नत्वलवुत्तरमित्युक्ततत्प्रतिसंधानजन्यत्वस्यतदव्यवहितोक्तवर्तितत्परत्वात्समानकालमात्रपरत्वाद्वा। अन्यथाकृतिसाध्यता
स्यत्तत्प्रवर्तकतापत्तेः स्वविशेषावज्ञाप्रतिसंधानजन्यत्वयोग्यत्वविवक्षितत्वाद्वा। तदवच्छेदकं चरुयमसंज्ञातवाच्यं मयुर्वीय
कार्यताज्ञानत्वमेव एतत्स्वरूपस्य तत्रापि सत्वात्। तथावेष्टसाधनत्वमेवानमथासिद्धत्वनियमयोः प्रवेशादुत्तरमित्युक्तेरावश्यक
तया तस्य प्रामाणिकतया गोस्वच्छेदोषयस्य भिसंधायतदावश्यकत्वं ब्रूतोक्तिरिति। असिद्धेति। साध्यत्वमसत्त्वगर्भसाधनत्वं पूर्वसत्त्व
त्रपतया सत्त्वार्थमित्येकदेवैकैनेव त्रसत्त्वा सत्त्वे दुर्ग्रहे इति भावः। सन्नृपात्तत्वेपि तद्विषयवच्छिन्नत्वे तदाहयदीति। अथ स्वचरुयस्या
वच्छेदेन सत्त्वात् तदा तदवच्छेदकमुक्तत्रपमेवेमुक्तदोषनिवृत्तिरित्याह। भिन्नं त्रिति। समयेति। न चिदमपुनः। साध्यत्वतदवच्छेदकसंबंधयो
स्तत्रासंभवाद्धर्मिणा एवासत्त्वात्। न हि वक्ष्येः वर्तमानाया अपि शाखायास्तत्र संयोगावच्छेदकत्वं। मैवं। अवच्छेद्यः। तस्यैव
दकत्वात्। यत्रावच्छेद्यधर्मिणितस्यैव तत्रावच्छेदकमपि तथाप्यत्र तदवच्छेद्यमस्यपि धर्मिणितज्ञानादिवत्तदसंबंधतत्रावच्छेदकम
पि तथैवेति तदसंबंधस्यापि कालणावच्छेदकत्वमिति भावः। ननु यदायद्याहति साध्यतत्तदुत्तरं तदिष्टसाधनमिति भवसेवानुमानं

शब्दोवा। अन्यथा यत्तत्पदसंकेतोप्यनुगमादशक्यग्रहद्वयसंवेगात् गौरवाच्चेति। यद्यपि परपक्षेपीदानीं मतर्भावः तथाप्यग्रेत
 भावाभावात्लाघवमिति भावः। अनुकारात्तावच्छेदकावच्छिन्ने कारणात्त्वमिति कृतिसाध्यत्वविशिष्टसाधनत्वमित्यसद्वैतमवतदिति
 कुतो विरोध इति समाधिमात्रं कथं निषेधति न चेति न हीति। उक्ते गौरवं। वस्तुतस्तथाभावेऽपि कृतिसाध्यत्वे यादृशमत्र प्रकारः सत्या
 वच्छेदकात्त्वमसंभवाच्चमेव। कारणात्त्वमसत्त्वार्थतयोक्तविरोधस्यानुकारादिकृतिकारणाकत्वाच्च। तच्च प्रवर्तकतायामनुपपुञ्जाक
 त्पनंतरमविष्यत्प्रकारकोश्याग्रनिर्वाहकत्वादिति भावः। ननु वृत्तेः कथं संयोगीतदमाववाश्चेति मायेन एकधर्म्युपसंहारस्तयोः संभ
 वेत्यहवेदीयातरमाह किंचेति। तत्साध्येतितत्साध्यत्वप्रकारिकेष्टाभवंती। अवच्छेदकत्वेन मुख्यत्वमिव दृष्टिमयिविषयीकरोसेवेति भा
 वः। तत्साधनेषु। वस्तुवदनिष्ठाननुवधितसाधनत्वेन तातेषु। तेन विसंवादि स्थूलसंग्रहः। उक्तायाः सामान्यसामग्रीत्वादिति भावः। तदे
 वेति कृतिसाध्यत्वसहितमिति शेषः। तथाच विषयभक्षणास्पदानीदुःखसाधनत्वज्ञानत्रोद्देश्यत्वमस्तीति नातिप्रसंग इति भावः। ननु
 सुखदुःखयोर्वध्यघातकभावः। शक्यमपि न। तयोः स्वसाक्षात्कारनिवृत्त्यदिस्पन्निविरोधपदार्थमाह। एकेति। यद्यपि यथा
 श्रुतस्य दुःखसामग्र्यामप्यतिव्याप्तिः तस्याऽप्येककालदुःखसमानदेशत्वादिति दुःखपदं द्वयविषयपरं तथाच तद्विरोधादेष

विषयत्वाभावाद्धेदकधर्मवत्त्वज्ञाननिवेदनमेव। तथापि। हेतुपेक्षयापि कथमननुगतेषु ते स्थितितत्राप्यनुद्देशपत्वनामोक्तगत्वाधर्मोत्तरं वाच्य
मिति विनिगमकादिह मुद्देशपत्वनमेवानुगमकमङ्गीकृतमिति भावः। ननुद्देशपत्वनिरुपाधिकतयैव स्वतन्त्र इति सादिसरुचेराह। किंचेति॥ नन्वे
वंदस्वजन्यतया प्रापश्चित्तैक्यं दुःखापुसादचिकीर्षया प्रवृत्तिरित्यत आह। भ्रूतीति। यथावेतत्तथोक्तमन्यत्रेति भावः। परकीयमस्तुतीति। परकी
इदानीं स्वैच्छाधीनमस्तुतिसाध्यः। इदानीं मिच्छाधीनमस्तुतियतिरेकासत्वे सति इदानीं तनमदिष्टाविषयसाधनत्वात्। यद्यदायदिष्टाधीनय
स्तुतियतिरेकासत्वे सति यदा तनयदिष्टाविषयसाधनं तदा तदिष्टाधीनतत्त्वतिसाध्यं यथा मस्तुतिसाध्यं भोजनमिति। अयमस्तुतिसाध्यं भोजनं।
यदा तदेति च घुलकालोपाधुपसंहारेन नुक्षणस्येति विशेषः। नचैवं सत्तमात्रगमकत्वे शेषवैयर्थ्यं। तस्य भोजने संज्ञात्वाधस्य विषयक्ष
रोऽभिचारवारकत्वात्। तदिने तदा स्वैच्छाधीनतत्त्वतिसाध्यं। अथ च भवतीत्याधीनतत्त्वतियतिरेक। सत्कारणाभावे कार्यभावनियमात्। इति सा
ध्यस्य च जीवने निवृत्त्यस्य स्वैच्छाधीनवृत्तिजन्यत्वं नियमात्। नचैव। दाक्षतद्वयं तदा तनमदिष्टाविषयसाधनं तत्तत्फले तदिष्टाभावोत्। विशेष्य
मात्रं च ह्यभादौ प्राप्तापेक्षकसंस्कारे वा स्तीति तदुभयमभिचारवारणाय सत्तमिति विनिगममुपात्तेन तत्रापि दृष्ट्यादौ तद्वारा यद्वृत्तिमात्रमन्यत्र तदा
रणार्थमिच्छाधीनेति। परकीयतद्वारा यमदिति। इयत्परमत्रावेयं। यथा साधे स्वातन्त्र्यस्थानहेतावपि तदतर्भावः। तथा सति स्वैच्छाधी

मि० ॥ ५२

न कृत्यतिरेकासत्त्वयस्यपदातदो स्वधार्थीनत्वति साध्यत्वमित्यत्र्यभिचाराभावेन शेषवैयर्थ्यापत्तेः इदानीमिति तु हेतावपि प्रवेशनी
यः। अत्र्यथा अभिचारात्। भावियौ वमराज्ञादीनामिधार्थीनमत्कृत्यतिरेकासत्त्वमदिष्टसाधनानामिदानीं स्वधार्थीनमत्कृत्यति साध्य
त्वाभावोत्तयत्र आसामाग्योपसंहाराविशेषमिदं फलनतु विशेषप्रसिद्धिरप्यंगमिति प्राचीनमतेनेदमनुमानमिति विशेषप्रसिद्धादिना
त्राकमीयमिति न चेदानीतनमदिष्टाविषयत्वपर्यंतं यदि हेत्वर्थस्तदा मधुविषसंयक्ता भोजने व्यलिखारवारणाय वलवदित्यादिकमयेतनेवि
शेषाणां विरुद्धेति वाच्यं॥ इष्टयदेनेष्टाविषयतावच्छेदकत्वच्छेदत्वस्य विवक्षितत्वात् तत्रासिद्धत्वे सति मधुभोजनजन्यसुखत्वादि॥ अस्तित्व
मिलितभोजनेयिमधुभोजनत्वं तज्जम्बुवेऽसिद्धत्वं न च तत्र मस्यसिद्धे भोजनजन्यसुखे असिद्धत्वं॥ न च विषयलक्षणे अनिष्टसंचलाननियतइ
ष्टाविशेषित्वनियमेनेष्टाविषयतावच्छेदकत्वेन उभयभोजनमप्यनिष्टविषयभेदात् संचलननियतमतो मधुभोजनत्वं तद्वच्छेदकमिति साधुव
लवोदिति विशेषरा॥ न च विषयलक्षणाज्जम्बुः स्वासमिन्नमधुभोजनजन्यसुखत्वेन तत्रैवेति वाच्यं॥ स्वतः पुरुषार्थत्वहाग्यायत्रे इष्टोत्पन्नोदुःखा
समिन्नत्वायेक्षणात्। अतएव च सचदनिष्टाननुवधित्वमप्येव प्रवर्तकज्ञाने निवेशयति। अत्र्यथेष्टसाधनत्वमात्रेणैव मधुविषसंयक्ता
त्रभोजनवारोत्तवापि वलवदित्याद्यनुपादेयस्यात्॥ वलवदनिष्टाननुवधित्ववेदानीतनवलवद्वद्वेषविषयदुःखाजनकात्वादिष्ववल

राम०
५२

चत्वंजातिविशेषः। अतएव रागाधुस्मनतादृशोदेषोदुःखेति नवतितेदतादपि प्रवृत्तिः। इदमेव चेदानीं न त्वेनेदेषविशेषा योजनमभ्य
 थारगारागाभातदुःखेपि देवातिशयानतिशयदर्शनादसिद्धेहेतुः स्यात्। कदाचित्तादृशदुःखजनकत्वात्। न च देषवलवत्वमधिकं॥ इ
 : खमात्रेणैव देवविषयत्वेनाप्रसिद्धिवारकत्वात्। योगिनामपि सुखदुःखयोरागद्वेषसंभवात्। अन्यथा प्रवृत्तिनिवृत्त्योरसंभवापत्तेः। न वा स
 तेदृश्यादिविरोधः। अस्मदादिमाधुरागतिकदरागद्वेषविरहपरत्वात्। अन्यथा दुःखमात्रस्य देवाविषयत्वेदुःखस्य सौम्यविषयत्वेतदभा
 वम्पनित्रपधिपुत्रपार्थत्वात्। एवंच यथा श्रुतेनेव समं जसेहेतो मयं विशेषात्ताभयेन साधेपि वलवदि सादिविशेषाणां प्रवेशना
 यमित्ययमाख्यानं॥ न ववलवदनिष्टातुवंधीदमितितरने। प्रकृत्वातेन नुवंधित्वेति साध्यताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेनावशसाधेविशेषाणां प्रवे
 शइति वाच्यं॥ एतावतापि ज्ञानाभावमात्रस्य हेतुत्वलाभात्। तदननुवंधित्वज्ञानस्य तेः प्रवर्तकत्वानेगीकाराच्च। यत्तदननुवंधित्वमिष्टासति
 नांतरीयकदुःखाधिकदुःखजनकत्वत्रयतथावतादृशकृतिसाध्यताधीर्घदिप्रवृत्तिसामान्यसामग्रीतरानित्येप्रवृत्तिर्त्रयात्। इष्टप्रदस्यत
 दुःखेष्टपरतयाः प्रसिद्धेरिति तदननुवंधित्वधीर्ज्ञेप्रवर्तकेति॥ तत्रादृश्यात्तिनांतरीयकदुःखाधिकदुःखजनकमिन्नत्वज्ञानस्य वित्येविसे
 भवात्। तथाच तेहेतोरिति मया देवतेदनुवंधित्वज्ञानाभावेहेतुत्रैव तदननुवंधित्वज्ञानमिति न साधेविशेषाणां प्रवेशः। वस्तुतस्तत्त्वलवदे

मि.श.

५३

निष्ठसाधनसत्ताने उक्तलिंगकार्यताज्ञानाभावादेव न प्रवर्तिरिति तत्प्रतिवधकत्वाभावात्तदभावहेतुत्वमपि दुर्लभं न च नित्यानुरोधात्तथा
तत्राप्यस्यलिंगविशेषात्त्वात् उक्तसाध्यस्य तदज्ञानकाले वाधेन व्यभिचारवारकत्वात्तत्र च ह्यतिलेनैव ह्यतिविशेषधीः अवर्तिरिति सिद्धी
तिता तथा च ह्यतिसाध्यमित्येव साध्यमिति विशेषकृते विध्यते पितृह्यतिलमेव व्यापकतावच्छेदकमिति ह्यसंस्तव्यभिचारोपेन विशेषांतरात्
दानमिति वाच्यकामनालिंगकत्वात् न प्रवर्तकत्वात् नुरोधेन त्रिसाध्यादात् न हि ह्यतिलेन ज्ञाते यत्प्रयोजकं तद्विशेषांतरात् प्रवेशेन प्रवर्तकमिति
संभवति प्रयोजकत्वावेकत्वात् यन्नुविशेषांतरात् प्रवेशेन प्रयोजकत्वाव्यभिचारदिति निर्गवड् इति संक्षेपः ॥ यस्येति ॥ उपलक्ष्यशामे तदेव
हेतुत्वतरेपि प्रयोक्तव्यमिति भावः ननु मत्कृत्यतिरेकेणासदस्यता सदेव स्यादिति कुत ह्यतिसाध्यते सत आह ॥ असिद्धेति ॥ तथा च हेतुत्ववि
विशेषदर्शनदेव सिद्धत्वे सिद्धत्वे सिद्धत्वे सिद्धे विशेषनिषेधात्परिशिष्टह्यतिसाध्यत्वार्थवस्यतीत्यर्थः ॥ ह्यतीति ॥ वर्तमान इत्यर्थः ननु सामा
न्यव्याप्तौ व्यभिचारे विशेषव्याप्तौ वा नाद्यइसाह सामान्यत्वमिति नाद्यइसाह अतीतेति तथा चेदानीं ह्यतिसाध्यत्वरूपसाध्याभावेपि हेतुभा
वादेव न व्यभिचारइति भावः यत एवमत्कृत्यतिरेकासत्त्वइति विशेषांतरात् एव न स्थलांतरेपि व्यभिचारइत्याह अतएवेति विशेषव्याभावा
देव तत्र न व्यभिचारइत्येकदेशिमतमुपम्य स्पष्टयति यस्येति ॥ ननु सामग्रेव मानमित्यत आह प्रवर्ततेति तथा च सामग्रेव नेति भावः ॥ लिंगेति

शम.

५३